

BENDA KÁLMÁN

A magyar nemesi mozgalom 1790-ben

1. A köznemesi szervezkedés kibontakozása és céljai

A Habsburg Birodalom II. József halálakor

1790. január 28-án II. József császár három kivételével visszavonta magyarországi rendeleteit, s ez egyértelmű volt a jozefinista rendszer bukásának beismérlésével.

A török harcterről és a belgiumi felkelésről érkező rossz hírek, a háború által okozott belső nehézségek, a császár betegsége már korábban izzásba hozta a felszín alatt, az egész birodalomban régóta parázsló elégedetlenséget. 1789 végén Bécsben éjjel röpcédulákat szögeztek ki: „Úr Isten! Szabadíts meg minket a háborútól és a nyomortól II. József halála árán”. 1790. január 17-én Zinzendorf gróf megdöbbenve jegyezte fel naplójában: „szinte hihetetlen, hogy mindenki a császár ellen beszél, és ahogy kívánják halálát.” A mindeddig hallgatva engedelmesskedő bécsi arisztokrácia tagjai — egyelőre még csak bizalmas körben — „az uralkodó elviselhetetlen keménységéről” suttogtak, s arról, hogy már nem sokáig kell túrni a mindnyájukat megalázó rendelkezéseket.

A császár február 20-án bekövetkezett halálával azután a félelemből és megszokásból kovácsolódott utolsó béklyó is lehullott. Az arisztokraták, mindenekelőtt azonban a középnemesek — ahogy a Monarchia német nyelvű tartományai-ban nevezték őket: a lovagok — egy évtizedes lidércnyomás alól szabadulva, az egész birodalomban szabadjára engedték féktelen örömjüket. Hangos szóval szidták, törvénytelennek bélyegezték József rendeleteit, s egynéhánynak azonnali érvénytelenítését követelték, volt, ahol egyszerűen megszűntnek jelentették ki. Az általános zavart csak növelte, hogy a központi kormánysszervek szinte márólholnapra megbénultak, az irányító akarat kiesésével az elbizonytalanodás érzése vált úrrá a főtisztviselőknön is. Ahogy Lacy tábornagy találóan mondotta: az elhunyt uralkodó „mindenben maga intézkedett személyesen, most aztán senki sem tudja többé, mihez tartsa magát”.

A cseh—osztrák, a galíciái vagy a lombardiai nemesek sokáig csak befelé dohogtak a jogaikat sértő józsefi rendelkezések ellen. A magyarországi ellenállás sikere, a császár visszavonó rendelete azonban bátorságot öntött beléjük, s hangos szóval harcba indultak a már halott uralkodó reformjai ellen. Szórványos kezdetekből mozgalmuk néhány hét alatt az egész birodalmat betöltő hatalmas folyam-má dagadt. Nemrégén a reformerek egyike-másika még attól félt, hogy József politikája felkorbácsolja az eddig lefojtott szenvedélyeket, és a reformokkal elégedetlen nép francia mintára forradalmat támaszt, hogy megdöntse a trónt és a nemesi kiváltságokat. A józsefi rendszert azonban nem a jogtalan nép forradalma, hanem a nemesi ellenforradalom döntötte meg. A nemesség tartományonként szervezkedett, mozgalmának céljai és érvei mégis meglepő azonosságot mutattak mindenütt.

A rendi támadás elsősorban az 1782-es úrbéri és az adóügyi rendeletek ellen

irányult, amelyek anyagi érdekeiben is sértették a nemesi társadalmat; de nem kevésbé sérelmezték a bírósági és büntetőjogi reformokat. Azt, hogy József 1787-ben kiadott rendeletével megvonta a büntető hatalmat az úriszékektől, mondván — és ezt a kijelentését külön is felrótták neki —, hogy „nem érdemelték meg a kormányzat és a nép bizalmát”, továbbá azt, hogy a *Sanctio Criminalis Josephina* az igazságszolgáltatásban egy szintre helyezte a nemeseket és a nem-nemeseket. Jogi, gazdasági és társadalmi érveket egyaránt felsorakoztattak, hogy a rendeletek „végtelenen káros” és „tarthatatlan” voltát bizonyítsák. A cseh rendek Rousseau Társadalmi Szerződéséből vett okfejtéssel bizonygatták, hogy ezek az intézkedések ellenkeznek „az ország és az uralkodó közti paktummal”, amelyben — szerintük — a földesúri jogok is bennfoglaltatnak, mint a tulajdonjogok szerves része. A magántulajdon elvén esett sérelemre hivatkoztak a galíciai lengyel rendek is, kifejtvén, hogy József jogokat akart adni minden alattvalójának, de közben jogtalan kiszolgáltatottságba taszította a nemeseket, akiket az úrbéri és adóügyi rendelkezések létalapjukban támadtak meg. „A minden tulajdonuktól megfosztottaknak csak egy maradt sajátjuk, a sorsukon érzett jogos kétségbeesés érzése.”

Az anyagi károsodással egysorban szólnak arról az erkölcsi sérelemről, mely a nemességet ősi jogainak és kiváltságainak megnyirbálása folytán érte. Az azonos bűnért egyenlő büntetés elvének bevezetésével — olvassuk a morva rendek nyilatkozatában — a császár „megalázta” a nemességet, „elragadta és megcsúfolta legdrágább kincsét, magát nemes voltát”. Mert a testi fenytetés, a pellengérré állítás, a mindenki szemeláttára végzendő alja-munka a nem-nemeseket csak mint fizikai fájdalom érinti, a nemeseket azonban önértékükben és becsületükben is sérti. Ugyanakkor — mondják az alsó-ausztriai rendek — azáltal, hogy a földesúr immár nem bírāja jobbágyának, „megszűnt az alattvalók és fölöttes hatóságaik közötti természetes kapcsolat”, felborult „a társadalom rendje”. Vagy, ahogy a galíciai rendek kinyilvánították: „A nemesi kiváltságok sutba dobása a monarchia alapjait ingatta meg.” A parasztot ugyanis állandóan nevelni, „tanítani kell urai és uralkodója iránti tiszteletre, törvényes kötelezettségei teljesítésére.” Ezt a feladatot a nemesség látta el, „ő tartotta a parasztot engedelmességben és nyugalomban, hiszen jobbágyaihoz ő állt legközelebb, már csak a köztük levő függőségi viszony alapján is”. De mi történik, ha a nemességtől elveszik kiváltságait. Az egyenlőség kiöli az „alsóbb néposztályokból” az ambíciót, immár nincs miért törekedniök, nincs hová fölemelkedniök. A nemes pedig, aki mindent elveszített, elkeseredésében „és abban a reményben, hogy megfordítja a sors kerekét”, könnyen csatlakozhat a lázadó és rebellis néphez, és „vezérévé lesz a fejtelten tömegnek”.

1791 márciusára a helyzet aggasztóvá vált: a hirtelen ölébe pottyant lehetőségétől megittasult nemesség egyre jobban csörtette kardját, s fokozta követeléseit. Míg kezdetben inkább csak egyes rendeletek módosítását, majd érvénytelenítését kívánták a különböző tartományok, márciusban ezzel már meg nem elégedve, az egész józsefi rendszer eltörlését követelték. Biztosítékul pedig, hogy a jövőben az abszolutizmus meg ne újulhasson, többhelyt felújították a régi rendi-tartományi különállás hagyományait. Tirol — ahol elevenen élt a XVII. századi autonómia emléke — már március elején kimondta: vissza kell térni a Mária Terézia-kori állapotokhoz, a tényleges kormányzást a tirol tartományi tanács végezte. Lombardiában az olasz nemesség, különállása biztosítékául, a tereziánus közigazgatási reform során megszüntetett tartományi gyűlést, a *Congregazione dello Stato*-t akarta visszaállítani. Csehországban a régen mellőzött országgyűlés egybe-

hívását követelték, s elhangzott olyan kívánság is, hogy az 1620 óta visszazorított és mellőzött cseh nyelvnek biztosítsanak jogot a politikai és a tudományos életben. Galiciában gondosan felkutatták és összeírták a régi középkori rendi jogokat, s ez a Magna Charta nemcsak lefelé, a jobbágyokkal szemben, hanem fölfelé, az uralkodó ellenében is széleskörű jogokkal és önkormányzattal ruházta volna fel a nemességet. A stájerországi nemesek pedig, miután ünnepek közepe haza-hozták Grácba a József által Bécsben, a császári múzeumban őrzött stájer hercegi koronát, gyűlést tartottak és elhatározták, hogy újra jogaikba iktatják a régi rendi önkormányzatot. Eszerint Stájerország önálló hercegséggé alakul, élén a kormányzó herceggel, aki a császárnak, de a rendeknek is esküt tesz. A kormányzásban a stájer rendi tanács határozatai az irányadók, a császár csak a had- és pénzügyeket ellenőrizheti, azt is csak megszabott keretek közt. Hogy pedig a József alattiak meg ne ismétlődhessenek, a stájer rendi kormány állandó követeket tart majd Bécsben, s ezek részt vesznek a birodalmi kormányzatszervek ülésein, és ha szükséges, bármikor közvetlen érintkezésbe léphetnek magával az uralkodóval is.

Az országonként változó, és mégis számos rokon-, sőt azonos vonást felmutató rendi mozgalmak elsősorban a nemesi kiváltságok csorbítatlan visszaállítását célozták, s ennek érdekében növelni kívánták országuk önkormányzatát. Közülük egynek sem jutott eszébe, hogy a birodalmon belüli országok nemessége összefogva, együttesen fellépve többet érhetne el. A korábbi évszázadok során többször volt alkalmunk rámutatni arra, hogy a Habsburg Birodalom országai és népei a több évszázados együttélés során nem kerültek közelebb egymáshoz. Összetartozási érzés nem fejlődött ki, s a különböző országok közt az egyetlen kapocs az uralkodó személye volt; a birodalmi egységet csak a jól-rosszul működő központi kormányzatszervek képviselték. A XVI. században, amikor az osztrák, a cseh-morva és a magyar rendek sorban Habsburg főség alá adták magukat, a török elleni küzdelemre hivatkoztak, a Birodalom létjogosultságát abban vélték megtalálni, hogy a szultánok hódító hatalmának külön-külön egyikük sem tudna ellenállni. Az oszmánok Magyarországról való kiűzésével azonban, a XVII. század végén, ez az indok is megszűnt, II. József török háborújával pedig végleg semmivé vált: 1790 után a két birodalom közt többé nem került sor fegyveres összeütközésre. A régi, amúgysem erős összetartó erő megszűnt, de helyébe új nem lépett, s osztrákok, csehek és magyarok gyakorlatilag külön életet éltek, egymásra való minden tekintet nélkül. Amikor II. József, felismerve az ebből adódó gyöngeséget, néhány év alatt akarta pótolni évszázadok mulasztását, s megkísérelte felülről, erővel létrehozni az egységet, — a látszatra egy évszázada szunnyadó, de soha ki nem aluvó önállósági, függetlenségi hagyományok egyszerre föléledtek, 1790-ben pedig, a központi kormányzat pillanatnyi meggyöngülését kihasználva, támadásba lendültek, akárcsak a XVII. században.

Az 1790-es nemesi mozgalmak azonban, a számos hasonló vonás ellenére sem azonosíthatók a korábbi rendi fölkelésekkel. A középkori kiváltságokra történő utalások, a régi jogokra való hivatkozások mellett egy új érv is elhangzott: a nemzeti nyelv védelme, amelyet a Habsburg kormányzat elnyom, s amelyet a rendek meg akarnak védeni, sőt tovább akarnak fejleszteni. Ez az érv mutatja, hogy az ancien régime külseje alatt a rendi mozgalmakban is ott rejtőzködik már a csirázó újkori, modern nemzeti gondolat, a nyelvi-etnikai összetartozás, mely azután alig néhány évtized alatt széttöri majd a rendi kereteket, s a nemzet sorába beemeli az ekkor még jogtalan osztályokat.

A nem-nemesek jogairól persze 1790-ben még kevés szó esett, s a nagy nemesi felbuzdulásban, tervekóvácsolásban és röpiratáradatban éppen azok nem jutot-

tak szóhoz, akik József reformjai, a polgárok és a parasztság fölemelése mellett voltak. A városi polgárság — mely maga is örült, hogy a háborúval járó súlyos adóktól megszabadult — nem tudta még, hova álljon. A parasztság pedig, amely a legtöbbet veszíthetett, egyelőre mélységesen néma volt.

A magyar köznemesi mozgalom

A nemesi mozgolódás hullámai Magyarországon csaptak a legmagasabbra. Érthetően, hiszen a császár január 20-i dekrétuma itt — és a távoli Belgiumot kivéve csak itt — nem a harc kezdetét jelentette, hanem győzelmes végét. Ugyanakkor a magyar nemesi mozgalom nemcsak időben előzte meg évekkal a birodalom más részeit, nagyranövése tehát nemcsak a hosszabb nekifutás lehetőségéből táplálkozott, hanem mindenekelőtt abból, hogy a függetlenségi hagyomány itt volt a legelevenebb, s ez a hagyomány másutt részben vagy teljesen hiányzó társadalmi alapokra és kifejlett intézményekre támaszkodhatott.

Az alkotmány-ellenesen hozott rendeletek visszavonása nyomán a parttalan öröm ömlött végig az egész országon; az ünneplésnek mintegy hivatalos keretet biztosított Szent István koronájának Bécsből Budára való visszahozása. A korona — Kazinczy Ferenc kifejezésével: „a jegygyűrű király és nemzet közt” — hetekre a politikai élet és a közlekedés középpontjába került, s a kiváltságos osztályok, részben a polgárság tagjai versengve tódultak, hogy a korona előtti kegyeleti tiszteletadással tihet tegyenek az ország különállása mellett. A megyék koronaőrző bandériumokat alakítottak, ezek egységes díszöltözetben, lóháton vonultak fel, s a költségekhez az egyház is hozzájárult. Ünnepségek végeláthatatlan sora kezdődött, a lelkesedés elmondhatatlan volt.

Február 18-án a koronát szállító hatlovas hintót és kíséretét Dévénynél, az ország határán, Pozsony megye ezer főnyi lovasbandériuma fogadta. Pozsony városában a fellelkesült polgárok kifogták a lovakat és maguk húzták a hintót. Győrben az ünnepi díszbe öltözött lakosság sorfala közt vonult a menet az öreg templomba. „Elöl ment a püspök, káptalan, papság, tanuló ifjúság keresztekkel. A korona előtt dob, síp, trombita, utána a hegedűk magyar nótákkal zengettek, s mindenki kiáltotta: Éljen a magyar szabadság.” Esztergomban harangzúgás köszöntötte. „Elöl ment a lovasság s gyalogság, két oldalról háromszáz, egyforma fehér magyar köntösben levő, kezükben égő viaszgyertyát tartó lányok, hátul az Esztergom és a Hont vármegyei uraságok, kiket a vicispánok vezettek.” Negyednapra, február 21-én délután ágyuk ropogása, harangzúgás közt ért a menet Budára, a királyi várba. „Estve Pesten és Budán a legalábbvaló ház is meg volt világosítva. Csak a tanáczháza előtt ezer gyertya égett és ötven akó veres és fehér bor folyt vala szabad italra.” Este javában állt a bál, amikor József halálhírével a futár megérkezett. Zichy országbíró úgy döntött, másnapig titokban tartja a hírt.

József halála csak fokozta a lelkes hangulatot. Megdőlt a „német világ”, s az ország a kuruc időkre emlékeztető külsőségek közt ünnepelte „szabadsága újulását”. A városokban már általánosan hordott, a bécsi divatot utánzó nyugatias polgár-öltözék máról-holnapra lekerült az emberekről, a század eleji magyar nemesi viselet vált ismét általánossá. „Lobogott a Zrinyi kucsmája minden fejen, lobogott a kócsagtoll a nyusztos kalpagokon, s prémet növeszte szája fölött minden” — emlékezett vissza ezekre a napokra Kazinczy —. „A nadrágoeszkák, hacukák, libernyákok egyszerre tűntek el. Gombkötőink nem győzték verni az aranyzsinórt, sújtást, s Erdélybe, hol minden aranyfonal elfogyott, Kassáról mene a kalpagrojt és mentekötő, s nem postaszekéren, hanem hogy négy nap alatt vehes-

sék, a leveleket hordó postán.” Nagyváradon, Bihar vármegye március 15-i ünneplés közgyűlésére a nemesek „lőháton, fegyveresen, tárogatók, sípok és trombiták közt” vonultak fel, „ezeket követték a váradi lakosok lőháton, mind királysín tafotával borított süvegekben, kócsagtollasan. Az úri asszonyok mind magyar főkötőkben, némelyek leeresztett fátyolokkal.” A felbuzdulás és a nyomában járó türelmetlenség oly magas fokra hágott, hogy előfordult, hogy „akin német ruha találtatott, ha magyar volt, róla leszaggatták. Kompániában, bálokban magyaron kívül más ruhát nem szenvedtek.”

A viselettel együtt visszatértek a kuruc hagyományok is. Szóltak a sípok s zengett a nóta: „Hej Rákóczi, Bercsényi, Vitéz magyarok vezéri, Hová lettél Bezerédi, Nemzetünknek fényes csillagi, Ocskai.” Erdélyben, a háromszéki bálon „Rákóczi táncát” járták. Boronkay Zsigmond zempléni nemesúr Rákóczi 1704-es, Európához intézett Manifestumát másoltatta, több példányban is, mivel közeli újra kibocsátására számított. Pest megye pedig javasolta, hogy az országgyűlés hívja haza a „hűtlenség ürügyével száműzött” kuruc bújosok leszármazottait.

A nemesi lelkesedés azonban nem állt meg a kurucos külsőségeknél, időben még mélyebbre nyúlt vissza, s eszményét az ősi hún-szittyá harcosban találta meg. Nagyváradon a diadalkapu felirata ezt hirdette: „Kíván ország régi, ősi, nagy Attilát”, Nyitra megye pedig az ősi nevelés visszahozását követelte. „A szittyák szigorú életmódja és nevelése hajdan rettegésbe ejtette Európát — olvassuk a megye körlevelében —. De ez az erő semmivé lesz, ha a nemzet idegen népek viseletét, erkölceit majmolja, ha csak színjátékokkal, zenével és a társalgási szórakozással törődve elfelejti a törvényt és a szabadságot, ha túlságosan törekedvén a művelődésre, nevetségessé válik. Ha fiaink kezét puhaságban tartjuk, azok csak kéjelgésre lesznek alkalmasak, nem pedig fegyver villogtatására, ahogy azt a nemzet szigorú erkölce követelné.”

A hangulat egyébként is harcias volt, s az önbizalom egyre növekedett. Ahogy az alkalmi énekszerző írta:

Örülj magyar!
Szabadságnak dicsőült halmára
Eljutsz, édes hazám, hidd el, nemsokára.

Se szeri, se száma a „németek” ellen tüzelő költeményeknek, amelyek azt hirdették, hogy itt az ideje a „teljes és igazi szabadság” fegyveres kivívásának. Ahogy a névtelen énekes mondotta: „Ne szóval fenyegezz, Hanem fegyvert fogjál, Mennydörögj, esattogjál.”

Menjünk hát, kedvesim,
Szép magyar nemzetim,
Németet rontani,
Véreit ontani.
Úgy meg lesz, mit kérünk,
Arany időt érünk
Virágzó hazánkban
Szép Pannóniánkban
Még egyszer.

Még félreérthetlenebbül fejezte ki a közhangulatot az „Egy igaz magyar hazafi sörkenthő verse”, a kor talán legnépszerűbb költeménye:

Ébredj, magyar nemzet, nyisd fel már szemedet;
 Régen, hogy aluszol, tekénts meg ügyedet.
 A te szerencsédnek csillaga támadott,
 Régi szabadságod napja fölvirradott.
 Most van az ideje, hogy te igyekezzél,
 A német igából egyszer kivetkőzzél.
 Ha most a német tégedet megejthet
 És a plundrájában újra belérejthet,
 Talán soha többször te lábra nem állasz,
 Hanem örökösen rabságban szállasz.
 Ne higyj neki, mert ő esküdt ellenséged,
 Irigyl, mint kutya, a te dicsőséged.
 Mézet ígér mostan, mérgit nyújtja alatta,
 Hogy megfujtson téged, elszánt akarhatja.

„Arany idők”, — „régii szabadság” — a jelszók visszafelé, mintsem előre mutatnak, s azonnal fölismerhetően nemesi tartalmúak. A józsefi reformok nálunk is elsősorban a nemesség elevenébe vágtak, érthető, hogy a visszahatás az ő részükről következett be; így volt ez, láttuk, a Birodalom cseh és osztrák tartományaiiban is. Amiben mégis a magyar mozgalom más és több volt, hogy míg ott a nemesi sérelmek ügye más, mint a nemesség tagjait nem mozgatott meg (a cseh nyelv érdekében elhangzott szavak sem formáltak közvéleményt), nálunk a sérelmeknek nemzeti jelleget tudtak adni. Míg ugyanis az örökös tartományokban II. József rendelkezései csak társadalmi és anyagi vonatkozásban érintették a nemességet, Magyarországon ehhez egyéb vonatkozások is járultak. A császár elszánt törekvése, hogy különböző jogállású országaiból egységes birodalmat kovácsoljon, legsúlyosabban Magyarországot érintette, neki kellett volna — eddigi különállását feladva — a többiekhez igazodnia, közjogi, közigazgatási és nem utolsó sorban nyelvi téren. A magyar rendi alkotmány és a nemesi közigazgatás megsemmisítése, a német nyelv bevezetése a hivatalokba és a iskolákba az ország nyílt germanizálásának és beolvasztásának volt kezdete, s ez nemcsak a nemességet érintette. A nemesség ellenállása tehát kezdettől fogva túllépte a reakció magamentésének határait, s a rendi alkotmány védelme összefonódott a már csirázó modern nemzeti gondolattal.

A nemesség tisztában volt vele, hogy a császár elleni harcot egymaga nem tudja győzelemre vinni, ezért kezdettől fogva arra törekedett, hogy a külsők mellett, belső szövetségeseket is szerezzen, azaz a nem nemesek rokonszenvét és támogatását is megnyerje. Nem volt titok, hogy a szabad városok nehezen viselték az egyre növekvő adókat, s egyáltalán nem bánták volna, ha valaki leveszi róluk József vaskezét, mely szinte teljesen megfojtotta belső önkormányzatukat. A sorozatos rossz termés következtében fellépő éhínség, az ennek ellenére fokozódó beszolgáltatások, újabb meg újabb katonai terhek megnövelték a parasztság elégedetlenségét, annyira, hogy 1790-re már nyílt lázongásokra is sor került. A nemesség egyáltalán nem csitította az elégedetleneket, sőt helyel-közzel még tüzelte is a parasztokat. Ugyanakkor maga is hangot adott bizonyos paraszti követeléseknek az uralkodóval szemben, így amikor törvénytelennek bélyegezte az újoncozásokat, vagy amikor szóvá tette a parasztok (közvetve persze a földesurakat is érintő) romló anyagi helyzetét. Ahogy Gömör megye írta 1790 legelső napjaiban az uralkodóhoz szóló fölterjesztésében: „Noha ezen adózó szegény nép Fel-ségednek és nekünk is vérünk, mégis az emberiség méltóságából annyira leszállít-

tatott, hogy sokan közülök a vadaknak konyhájára szoríttatva lévén, holmi makk, fű és polyvaeledelekkel puffasztják hasukat.” A magyarországi nemesi ellenállás tehát szélesebb társadalmi körökben is reményeket ébresztett. 1789-ben a császári megbízott, erősen eltúlozva a dolgokat, már azt jelentette Bécsbe: „El kell készülni arra, hogy Magyarországon éppenolyan forradalom tör ki, mint Franciaországban.”

Mihelyt azonban a január 28-i határozattal a nemesség ismét jogai tulajdonába lépett és a helyzet urává lett, mintha elfújták volna a jobbágy-védő szólásokat. Egyszeriben azok váltak hangadóvá, akik természetesnek találták, hogy „kiket a természet azon állapotba helyeztetvén mintegy örök nyomorúságra feljegyzett, s a törvény az adófizetésre eltökéltet”, azok változatlan alávetettségben és jogtalanságban maradjanak. 1790 tavaszán a jobbágy már értetlenül nézte a nemesség örömmujongását, melyhez semmi köze nem volt. Ahogy Keresztesi József váradí predikátor följegyezte naplójában a bihari megyegyűléskor: „Sok együgyű parasztok tudakozták ekkor, vajon miért örülnek most az urak? Melyre a másik így felelt: azért, hogy megholt a király.” Idő kellett, míg a parasztság meglátta, hogy a nemesség öröme nem kis részt annak szólt, hogy visszanyerte fölötté való korlátlan rendelkezési jogát.

Mivel a központi kormányhivatalok gyakorlatilag megbénultak, a végrehajtó hatalom ténylegesen a középnemesség, a régi hatáskörükben visszaállított megyék kezébe került. Ezek saját kebelükben, szinte önállóan döntöttek a józsefi rendeletek felfüggesztéséről vagy érvényben hagyásáról. Egymással versenyezve igyekeztek a gyűlölt rendszernek még a nyomait is eltüntetni. Először a németesítő rendelkezések hatályát szüntették meg. Eltörölték a német nyelv használatát, s kimondták, hogy németül írt rendeleteket a kormányzólakról sem fogadnak el. Helyébe a megyei közigazgatásban a magyart, a törvényhozásban és az egyetemi oktatásban a latint állították vissza. A német nyelv tanítását eltörölték, igaz megszüntették a József által bevezetett tandíjat is. Ami azonban leginkább szívükön feküdt: megsemmisítették József minden társadalmi reformját és kezdeményezését, mely a nemesi kiváltságokat érintette. A földmérések azonnali hatállyal leálltak, az erre rendszeresített személyzetet is elbocsátották. Leszedték a házszámokat s a munkálatok iratait nem egy megyében nyilvánosan elégették. Néhány hét elég volt rá, hogy a Mária Terézia-kori állapotok visszaálljanak.

A nemesi felvilágosodás reform-elképzelései

A nemesség legműveltebb része persze világosan látta, hogy az idő kerekét nem lehet visszafelé forgatni, a József uralkodása előtti állapotok teljes visszaállítása, a restitutio in integrum, nem lehetséges, de nem is volna kívánatos. Ez a — nyugodtan mondhatjuk — nemesi elit a felvilágosodás eszméiben nőtt fel, s felismerte a régi rendszer megreformálásának szükségességét. Elképzeléseik, reformtörekvéseik sokban hasonlítottak József császáréihoz, társadalmi, közigazgatási, gazdasági téren egyaránt, ugyanakkor lényeges különbség volt köztük, hogy a változtatásoknál nem a birodalom, hanem csak az ország érdeke lebegett szemük előtt. Patrióták voltak s élesen szembezálltak a Magyarország beolvasztását célzó összbiriodalmi törekvésekkel és a germanizálással.

1789-től kezdve konkrétan is több szó esett körükben a magyar alkotmány idejét múlt, a fejlődést gátló részleteiről, arról, hogy „a parasztra nehezedő nyomást” enyhíteni kell, és hogy a teljes nemesi adómentesség nem tartható fenn.

Montesquieu érveit magukévá téve, szükségesnek látták a bíraskodás, a közigazgatás megreformálását, s voltak, akik a fiziokrata tanok hatására tervekhez készítették a mezőgazdasági termelés modernizálására. Mint a felvilágosodás fiai, szilárdan bíztak az értelemben, a meggyőzésben, ellenségei voltak minden erőszaknak. Vallották, hogy a reformok csak alkotmányos úton léptethetők életbe, az országgyűlés hozzájárulásával. Ha József meghallgatta volna őket, az érdekeiket figyelembe vette volna, bizonyára zömük mellé áll, így azonban ellene foglaltak állást, megbélyegezve az uralkodót, aki a despotizmust választotta, engedelmességet követelt, s közben maga megszegte a törvényt. A despotizmusnak nevezett abszolutizmussal szemben a felvilágosult nemések ideálja nálunk is az alkotmányos monarchia volt.

1789-ben, József életében, az alkotmány-ellenesen életbeléptetett reformok visszavonása előtt, érthető módon a nemesi felvilágosodásban is elsősorban a közjogi kérdések voltak előtérben. A reformerek is úgy látták, hogy a Habsburgok nem teljesítették uralkodói kötelességeiket, s ezzel sorozatosan megszegték a néppel kötött szerződést. Rousseau Társadalmi Szerződésének érveire hivatkoztak, — persze a népen magukat értették, „Werbőczyi népet”, a nemességet. A nemzeti függetlenség hátsógondolatával 1789-ben a porosz királlyal tárgyalást kezdő nemesi csoport tagjai zömükben az ő soraikból kerültek ki. Most, 1790 tavaszán, úgy gondolták, hogy az ország érdekét szolgáló, alkotmányos életbeléptetendő reformoknak megnyerhetik a nemesség zömét, az országgyűlés többségét.

Nézzük meg kissé közelebről az 1790-ben az országot szinte elborító magyar—német—latin nyelvű nyomtatott röpiratárdatot, mindenekelőtt azt a részét, amely a felvilágosult nemesség véleményét tükrözi. Igaz, ezeket a pamfletteket általában nem a politikai táborok vezetői, vagy legképzettebb tagjai írták, a közvélemény viszont talán annál jobban visszhangzik bennük. Arról, hogy a felvilágosodott nemések egységes reformtábort alkottak volna, különben sem beszélhetünk, — ahogy a maradiak is megoszlottak. Az egymás mellett, vagy egymással szembenálló nemesi csoportok azonban elsősorban nem a születés, a vagyon vagy a társadalmi rang alapján alakultak ki, az igazi elválasztó és meghatározó tényező a reformerség foka volt.

Az elsők között lépett elképzeléseivel a nyilvánosság elé Batthyány Alajos gróf, az ismert főúri család sarja. Szenvedélyes, sőt zabolátlan természet, aki a jezsuita szerzettől a huszárságig sok mindent végigpróbált, miközben istenhívóból deistává lett, lelkes híve a francia felvilágosodásnak: minden érdekelte, de huzamosabban semmi sem kötötte le. Nagyműveltségű és nagy tudású ember, a politikában azonban járatlan, politikai irányításra nem is törekedett.

1790-ben jelent meg három kis kötetből álló munkája: *Ad amicam aurem*. Latinul, mert ahogy maga írta, a magyart csak töri. Batthyány munkája, mely rövid idő alatt nagy népszerűséget ért el a felvilágosult nemesség, sőt a városi polgárság egy részénél, félúton áll a politikai röpirat és az elméleti munka közt. Sikerét részben annak köszönhette, hogy nem rendszeres, nem egységes mű, hanem pontokba foglalt rapszodikus elmélkedések és eszme-futtatások halmaza, melyből az olvasó tájékozódhat az európai felvilágosodás tanairól, s a politikai küzdelemben modernnek ható érveket meríthet belőle. Batthyány nem volt forradalmár, a reformokra is az készletti, hogy úgy látja, a régi rendszer változatlan fenntartása esetén a jogtalan tömegek francia mintára, maguk fogják kézbe venni a változtatást, s ezt minden áron el akarja kerülni. Javítani, reformálni akarta tehát a meglevőt, a kora eszméivel átitatni a régi hazai intézményeket, hogy csökkentse a társadalom belső feszültségét. Reformjaival elsősorban az arisztokrácia és a klérus

hatalmát akarta visszaszorítani, azt mondhatjuk, saját osztályos társaival szemben a köznemesség oldalára állt.

Gyakorlati javaslatai mérsékeltek voltak. Hogy segítse a néhány főúri család kezében összpontosuló óriási földbirtokok elosztódását, a majorátusi intézmény eltörlését kívánta, sőt az eddigi jogszokással ellentétben, a női és férfi-utódok egyenlő arányú örökösödését javasolta. Felszólította a nemességet, hogy saját elhatározásából, önként vállaljon részt az adókból, „mivel a régi megállapodás, hogy a nemes vérevel, a paraszt pedig verejtékével rójja le adóját hazája iránt, meghaladottá vált” az állandó hadsereg felállításával, sőt már azt megelőzően is, hiszen „ahol egy nemes megsebesült, ott elesett tíz nem-nemes”. Különösen méltánytalannak tartotta, hogy a megyei tisztviselők fizetését és az országgyűlési küldöttek költségeit a parasztságra hárítják.

A jobbágnak nemcsak a szabad költözködés jogát adta volna meg, nemcsak a földesúri bíraskodás alól akarta kiszabadítani az úrszék eltörlésével, hanem birtokszerzési és hivatalviselési joggal kívánta felruházni. Mivel azonban — írta — a parasztság sem anyagi, sem szellemi tekintetben nem érett meg a teljes felszabadításra, az országgyűlésen megyénként két-két „derék nemes” képviselje érdekeit. Ezek tegyenek esküt, hogy megbízatásukat becsülettel fogják végezni, a népnek pedig ki kell hirdetni, hogy ügyes-bajos dolgaiban hozzájuk forduljon. Szükségesnek tartotta, hogy a földesurak szerződést kössenek jobbágyaikkal; a jobbágyi terhek csökkentésére azonban nem gondolt. Vélemény- és sajtószabadságot kívánt, de úgy vélte, hogy aki a nemesi kiváltságokat nem respektálja, az „keményen megbüntetendő”.

Az uralkodói hatalmat Batthyány is erősen korlátozni akarta. Montesquieu érveivel fejtette ki, hogy a királyt csak a kormányzás illeti, a törvények végrehajtása fölötti felügyelet, — minden más „az állam” jogkörébe tartozik. Az államot pedig a „nép”, azaz az országgyűlésen egybegyűlt nemesség testesíti meg. Az országgyűlés feladata, hogy törvényeket hozzon (az uralkodónak csak egyszeri vétőjogot engedélyezett), és válasszon („az Isten kegyelméből való királyság csak a papok álma”) királyt. Két országgyűlés közti időben politikai kérdésekben az országgyűlésen a megyei küldöttekből választott Országos Tanács szava az irányadó, egészen fontos esetekben azonban ki kell kérni a megyék véleményét is.

Batthyány szükségesnek tartotta, hogy az országgyűlés jól átgondolt és széleskörű közjóléti programot dolgozzon ki, s a fontosabb feladatokat is megjelölje: utak javítása, a mezőgazdasági termelés színvonalának emelése, iskolák építése, egészségügyi intézmények létrehozása.

Mindez korántsem mondható merész társadalmi reformnak. Sokkal radikálisabb volt Batthyány a vallás, az egyház kérdéseiben. Mint deista, ellensége volt minden dogmának. A vallás szerinte: „a természet alkotója iránti tisztelet megnyilvánulása, s az erkölcsi parancsok foglalata.” Ebben a vonatkozásban szükséges fenntartani, „mert semmi sem serkenti annyira a polgárok kötelességeikre, mint a vallás. Aki ezt tagadja, nemcsak a köz, de a magán boldogság alapjait is megtagadja.” Ebből következik, hogy a különböző vallások egyenrangúak, a lelkiismereti szabadságra ezért az államnak gondosan vigyáznia kell. Nem tűrhető viszont, hogy bármelyik egyház beleszóljon őt nem illető kérdésekbe, „beleártsa magát a házasságkötésbe”, vagy akár egyházi szertartások látogatására kötelezze híveit. Az egyház kezében levő földet, alapítványokat az állam vegye kezelésbe, a szerzetesrendeket oszlassák fel, s a papnövendékeknek tanítsanak kevesebb teológiát, viszont minél több földművelési és orvostudományi ismeretet, hogy azt továbbadják a parasztságnak.

Kissé talán túl hosszasan is időztünk Batthyány elgondolásainál, de azért tettük ezt, mert a kor irodalmában a legátfogóbb igénnyel foglalták össze a felvilágosult nemesi reformizmus programját. Mások a kérdések egy-egy részletét dolgozták csupán ki, igaz, hogy nem egyszer túl is léptek Batthyány elképzelésain, s olyan dolgokat is fölvetettek, amiről ő nem szólt.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ha többnyire csak egyéni megnyilatkozásokat tudunk is a reformelképzelésekre idézni, többről van szó, mint egyes, magányosan álló emberek elszigetelt véleményéről. Amikor Széchényi Ferenc — István apja, a Magyar Nemzeti Múzeum későbbi megalapítója — Batthyány Lajossal azonos értelemben, bizonyos adóknak a nemesség részéről történő elvállalását javasolta, amikor Török Lajos gróf, a kassai tankerület főgazdátója, az alkotmányos monarchia megvalósításához szükséges változtatásokat részletezte, amikor a horvát hazafi, Skerlecz Miklós arról írt, hogy az alkotmányos jogok egy-némelyikét ki kell terjeszteni a nem-nemesekre is (hogy csak néhány példát idézzünk) — nem pusztán a maguk véleményét tolmácsolták, hanem a felvilágosult nemesi reformercsoportét.

A reformer elképzelések kialakulásában, különösen kezdeti fokon, szerepe volt a már II. József alatt is említett szabadkőműves páholyoknak. A páholyokban rendszeresen találkozott egymással egy-egy város, vidék nemesi elitje, s az előadások, az azokat követő viták sorra vették a kor legfontosabb politikai, társadalmi és világnézeti kérdéseit s segítették a nagyjából egységes álláspont kialakulását. A páholyok főcéljukat a „világosság terjesztésében” látták; síkra szálltak a szabad vélemény formálásáért, elvetették az előítéleteket, az ember és ember közti faji, vallási megkülönböztetést, és elvileg az egyenlőséget vallották. Persze tévednénk, ha pl. a Draskovich-obszervancia, a magyarországi szabadkőműves alapirat kijelentését: „megcáfolhatatlan igazság, hogy a természet szerint mindnyájan egyformák vagyunk”, a francia forradalom terminológiája szerint értelmeznénk. A nemesi páholytagok egyenlőségi elvével még megfért a születési kiváltságok fenntartása. Mégsem jelentéktelen, hogy a vitákon a lakosság „nagy többségének nyomorult és üldözött voltáról” esett szó, s arról, hogy az adózó nép „a rárakott teher alatt csaknem összeroppan”. A páholyokban folyó megbeszélések a reformok irányába mutattak, persze egyelőre még nem a gyakorlati életben, a napi politikában, csak az emberek gondolkozásában. A legjobbak szinte lázas izgalommal keresték és vitatták a kibontakozás új útját, páholyüléseken, levelezéseikben, egymással feleselő röpiratokon keresztül, s ha közöttük komoly, nem egyszer áthidalhatatlan véleménykülönbségek álltak is fenn, új és jelentős a problémák ilyen nyílt feltárása és megvitatása.

Amiben a reformerek mindnyájan egyetértettek, az egyrészt az udvar önkényének és központosító törekvéseinek elutasítása, másrészt a teológiai világszemlélet, ahogy közönségesen nevezték, az egyházi habonák, az ebből folyó hiszékenység, türelmetlenség és fanatizmus elvetése volt. Gondolkozásukat jellemzően világítja meg Kazinczy Ferencnek egy Aranka Györgyhöz, Erdélybe írt 1790 márciusi levele. „Nagy még a setétség, kedves Barátom, és nekem úgy látszik, hogy mivel némely helyeken napok támadnak, a barlangok setétjei még feketébbé válnak, mint eddig voltak, míg egünket estvéli homály fogta vala bé. Én megmakacsítottam magamat kicsikarni a superstitio kezéből a véres tört és irtóztató képéről letépni az álorcát. Voltaire, Rousseau, Helvetius, a Sanssouciba lakott filozófus s a kőművesség úgy adnak paizst balomba, jobbomba kardot, mint mikor Perseust készítették fel az istenek az Andromeda megszabadítására.”

A vita központjában természetesen a jobbágy-kérdés állt, azt is mondhat-

nánk, a jobbágnak juttatandó szabadságjogokról vallott felfogás volt a reformerség próbaköve. Általában az óvatosság jellemezte az elképzeléseket, a feudális kötöttségek teljes felszámolásáig senki nem jutott el. Az egykor Voltaire-ral levelező Fekete János gróf tábornok talán a legmesszebb ment, amikor a parasztságot be akarta venni az alkotmány sáncaiba, országgyűlési képviselőt biztosítva számára, az 1789. augusztus 4-i francia emberi jogok deklarációjára hivatkozva: „egyik ember úgy, mint a másik szabadon [értsd: szabadnak] született” s hogy „ezen szabadságot sem a társaság [társadalom] a szülék hibájáért az ártatlan maradéokra nézve el nem törölheti, sem a szülék maradékjaikra nézve el nem idegeníthetik.” Vay József, a tiszántúli kálvinista nemesség egyik vezéralakja, vitába is szállt vele. Nem elvi vonatkozásban, mert „az emberi nem méltóságát ismerő szív” ennek nem mondhat ellene, — hanem gyakorlati okokból. „A franciaországi példa bizonyítja — írta —, mely kevéssé szenved el a hosszas ideig setét tömlőben tartott nép homályos szeme az egyszerre szeme eleibe tett világosság fényét.” „A nagy fényességtől megvakítottván mások jogaira tör”, — s hozzátette: „értem a proprietás szent törvényeit.” Vay tehát Batthyányval értett egyet, a parasztság szerinte sem volt érett arra, „hogy saját sorsának irányítását kezébe vegye”, a nemességnek kell képviselnie érdekeit és megvédeni őt a törvényteleniségekkel szemben. Hogy viszont „az adófizető nép a nemességnek körülötte való dajkázkodásáról meggyőztessen”, a falvak előjáróit beeresztette volna a megyegyűlésekre, hogy hallják „az ott javokra célzó rendelkezéseket”, sőt ugyanezen célból a tízezer lakosnál többet számláló mezővárosoknak országgyűlési képviselőt biztosított volna, hogy lássák: a nemesség „a törvénytelen terheltség alatt elalélt nép megtartására” mindent megtesz, „valamit csak a haza környülállásai, a tulajdon jussai megengednek és az emberiség törvényeinek díszé kíván”.

Vay, és többen mások is, komolyan hitték, hogy a nemesség — „mely a király és a nép közt közbenjáró” — lassú reformok sorozatában a parasztság felszabadításán, az emberi jogok kiterjesztésén fog munkálkodni, visszaszorítva az önkényeskedő uralkodói hatalmat és az ezt támogató arisztokráciát. Letörhetetlen optimizmussal bíztak a világosság fényénél uralomra jutó értelem és az emberség diadalában, egészen az illuziókig. Jellemző példája volt ennek a már utópiába merülő illuzionizmusnak Nagyváthy János, a kor kitűnő mezőgazdasági szakembere, aki egyik röpiratában a lengyelországi események kapcsán, reális érvekkel magyarázta el „a magyaroknak tükörül”, hogy miért van szükség reformokra: Lengyelország bukását a nemesség vakasága idézte elő, az, hogy „a legsiralmasabb szolgaságban” tartja a parasztságot. Egy másik, ugyancsak 1790-ben megjelent „*A XIX. században élt igaz magyar hazafinak örömrói*” címet viselő munkájában viszont teljesen utopisztikus elképzeléseknek adott hangot, amikor egy évszázaddal előretekintve, mintegy a fejlődés végállomását rajzolta meg. Eszerint a jóra való nemzetek, köztük a magyar is, száz év alatt megszüntették a társadalmi egyenlőtlenséget. „Minden az idők változásaival becsúszott egyenlenséget lakostársaik közül nemes meggondolás után kiirtottak, és minden rendet az egyenlőségnek öléhez mérvén, arra az egyenlőségre visszaállítottak, amelyben a mezei munkás a polgárt, a polgár a nemes, a nemes a bárót és gróft, jóságos és nemes cselekedetei számához képest tartja magánál elsőbbnek.” Ez persze nem jelenti azt, hogy nincs többé földesúr, — van, de ez a paraszt barátja, atyja, boldogságának vezére, amaz viszont a földesura „munka-segítő” társa; örömük és bánatuk közös. A nemesség feladta adómentességét: hozzájárul a hadsereg fenntartásához. A papság, belátva, mily igazságtalan, hogy egy nőtlen, gyermektelen ember 2—300 ezer forint jövedelemmel rendelkezik, míg a családosak görnyedeznek a családi és a

közterhek alatt, lemondott birtokairól, s visszaadta azokat a nemzet kezébe. Vallási egyenlőség, a zsidók emancipációja, teljes lelkiismereti és szólásszabadság, közjóléti intézmények, kórházak, árvaházak jellemzik ezt az új Magyarországot, melyről való elképzelését Nagyváthy költeményben is összefoglalta:

Akkor fog a szelid bárány a farkassal,
A megláncolt jobbágy a volt tirannussal
Egyességre lépni. És a méltóságos
Gróf örül a szűrös embert barátságos
Karjai láncával melléhez kulcsolni,
S mint testvér testvérét nyájasan csókolni.

Oh ég! hozd közénk ezt az egyenlőséget!

A köznemesség nemzeti programja

A felvilágosult nemesi reform-elképzeléseket tehát nagymérvű illuzionizmus, ugyanakkor viszonylag csekély konkrét újtási vágy jellemezte, a köznemesi tömegek azonban még ezt is sokallották. A megyék nem azért törölték el II. József reformjait, mert azok alkotmányellenesen jöttek létre, hanem főként azért, mert azokat saját kiváltságos helyzetükre nézve veszélyesnek ítélték. Az 1780-as helyzet visszaállítását véglegesnek tervezték, sőt, amikor 1790 kora tavaszán ráébredtek a tömegükben rejlő erejükre, és úgy vélték, terveiknek a külső és belső helyzet egyaránt kedvez, még ezen is túl akartak lépni. Hiszen a Mária Terézia-kori helyzet visszaállítása a főnemesi hatalom visszahozásának veszélyét rejtette magában. A köznemesség úgy vélte, elérkezett az ideje, hogy ne csak az uralkodó, hanem az arisztokraták uralmát is lerázza és az ország irányítását maga vegye kezébe.

Míg a reformerek elsősorban az országos hivatalok körül csoportosultak, a köznemesi párt bázisa a megye volt. A harcot a jómódú birtokos nemesség vezette, a „bene possessionati” réteg, amely nemcsak vagyonban, hanem látókörben is kimagaslott a tömegből. Néhány ezer holdas birtokaik nem tették lehetővé, hogy országos hatalomban az arisztokráciával mérkőzzenek, de a megyén belül régen ők voltak a hangadók. A kisebb vagyonú birtokos-nemesek lelkesen támogatták őket, hiszen a főurak félretolása számukra is csak előnyt hozhatott: ha a rangsorban közvetlenül előttük állók egy fokkal följebb hágnak, ők a nyomukba léphetnek. A köznemesi vezetőségárdá egyébként gondolkodásban, hagyományos világnézetében is közelebb állt a megyei nemesekhez, mint a Bécsben, az udvar kultúrájában élő, a magyar szokásoktól elidegenedett mágnás. Ez csak megkönnyítette a köznemesi egység kikovácsolódását.

A köznemesi nemzeti programot ócsai Balogh Péter, a Hétszemélyes Tábla bírása fogalmazta meg. Nógrád megyei evangélikus vallású középbirtokos család sarja volt, korábban éveken át megyéjének szolgabírája, majd egy ideig alispánja. II. József rendelkezéseivel kezdettől fogva szembenállt, amiért az uralkodó megfosztotta őt hivatalától. Balogh Péter nem tartozott a nyílt sisakkal, az első vonalban harcoló politikus-típusok közé, inkább a háttérből mozgatta embereit. A köznemesi mozgalom ideológiai vezére azonban vitathatatlanul ő volt.

Körlevél alakban megírt tervezete tulajdonképpen az országgyűlési követek számára fogalmazta meg azokat a közjogi irányelveket, amelyek biztosíthatják az egységes fellépést. A tervezet nyomtatásban nem jelent meg, csak kéziratos példányai jártak megyéről megyére. Szerzőjük nem lépett előtérbe, az iraton meg sem nevezte magát, a beavatottak előtt azonban nem volt titok kiléte.

Balogh iratának kiindulási pontja — melyet, ahogy mondotta, mint elvi alapot „általánosan el kell terjeszteni” — Rousseau Társadalmi Szerződése. II. József — olvassuk — törvénytelen kormányzásával megszegte a Pragmatica Sanctioban a néppel [értsd: a nemességgel] kötött kétoldali szerződést, s ezzel megszakadt az örökösödés fonala („*filum successionis interruptum*”). „Megszakadván az örökösödés fonala, a felségjogok egészükben visszazálltak a népre, amelynek a kezéből annakidején az uralkodó azok egy részét átvette, hogy a törvények értelmében éljen velük. A nép tehát most jogosan kívánja új szerződés megkötését. Ennek formája a koronázási hitlevél, a kor nyelvén a „diploma”, amelyre az uralkodó esküt tesz. Ennek tartalmát az országgyűlési követek hivatottak megállapítani, mint akik a nép egészének megbízásából járnak el.

Mit tartalmazzon a diploma? A nép és az uralkodó közti kapcsolatot rögzítését és az alkotmány törvényes biztosítékait. Ez utóbbiak közül a lényegesebbek a következők: 1. A sarkalatos törvényeken kívül, amelyeket mint kétoldali szerződéseket csak mindkét fél együttes hozzájárulásával lehet megváltoztatni, a törvényhozás joga a népe, illetve az országgyűlésé, az uralkodó a rendek által előterjesztett törvényjavaslat szentesítését csak egyszer tagadhatja meg, a másodszori fölterjesztéskor már köteles azt jóváhagyni. 2. A nép részesedik a végrehajtó hatalomban (az országgyűlés választja a nádort és a koronaörököt, a megyék végzik a törvények végrehajtását), az uralkodó felett felügyeleti jogot gyakorol. Ezért az országgyűlés — külön meghívás nélkül is — évenként egybegyűl a rendes adó és a subsidium megszavazására, ha kell, a nemesi fölkelés fegyverbehívására. Az országgyűlést csak a rendek maguk halaszthatják el, de három évnél hosszabb időre ők sem. 3. „A hitlevélben világosan és szabatosan ki kell fejezni, hogy Magyarország, mint önálló állam, a többi tartománytól belső és külső közigazgatásában teljesen elválasztandó.” Mondják ki, hogy a király a császári méltóságot, „amelyet ugyan magyar pénzből tart fenn”, amely azonban megakadályozza őt abban, hogy Magyarországon lakjék, ne fogadhassa el. Idegen katonaság az országban nem tartózkodhat. A Helytartótanács (mint amely intézmény kiszolgáltatta az uralkodó akaratát), megszűnik, helyébe az országgyűlés által választott, köznemesekből álló szenátus lép. A Magyar Kamara függetlenné lesz, csak az országgyűlésnek tartozik számadással. A király számára évi tiszteletdíjat állapítanak meg. 4. A király az országgyűlés hozzájárulása nélkül nem üzenhet háborút és nem köthet békét. A katonaság a királynak és az országnak is tegyen esküt. 5. A bécsi és a linzi békekötések alapján a protestánsok nem „megtűrt” (tolerált), hanem „bevett” felekezetek. A görögkeleti vallás is kerüljön a bevettek közé. 6. Erdély egyesüljön Magyarországgal. Egyébként — mondja a tervezet — a mostani diéta feladata, hogy a közjogi, alkotmányos kérdéseket tisztázza; — a sérelmek, újítások ügyében a következő országgyűlés határozzon.

Az új alkotmány, amellet, hogy szinte a függetlenségig menő önállóságot követelt az országnak, a köznemesség hegemoniáját lett volna hivatott biztosítani. Az országgyűlés és a szenátus révén ő tartotta volna kezében a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat egyaránt, nem osztozkodott volna senkivel. A főnemességet megfosztotta korábbi előjogaitól, ebben a közjogi rendszerben nem hagyott helyet számukra, a polgárság és a parasztság pedig maradt jogfosztott állapotában, számukra egy szava sem volt a tervezetnek. Nem szólt az irat a magyar nyelv és művelődés kérdéseiről sem. Az egész program egyoldalú nemesi elképzeléseket tükrözött, benne a nemzeti követelések a feudális jogok biztosításával keveredtek.

Mindez azonban lehetővé tette, hogy a javaslat megnyerje a kisnemesség széles tömegét, mely egy új nemesi aranykor eljövételét látta feltűnni. A csaknem

jobbágszinten élő armalisták, táksás nemesek, a kiváltságos népelemek: jászok, kunok, a hajdú városok egymásután csatlakoztak a mozgalomhoz. Egységüket pillanatnyilag semmi sem bontotta meg. A korábban megosztóan ható felekezeti kérdés ebben a vonatkozásban elvesztette jelentőségét — ami lényeges különbség, ha a korábbi nemesi megmozdulásokra gondolunk. Balogh Péter tervezete külön hangsúllyal emelte ki, hogy a tisztségek elosztásánál a felekezeti hovatarozásra való tekintet nélkül kell eljárni, s ebben a köznemesi tábor katolikus része is egyetértett, az egység érdekében feladva e téren élvezett korábbi előnyeit. Mindez azt mutatja, hogy az 1781-es Türelmi Rendelet hatása alól a legmaradibb rétegek sem vonhatták ki magukat, s a II. József által képviselt tolerancia gondolata — ahogy tevőlegesen közrejátszott a nemesi egység létrehozásában — végső fokon előre mutatott a nemzeti integráció felé.

A nemesi hatalom-átvételhez azonban fegyveres erő volt szükséges. Azzal az ürüggyel, hogy koronaórségeket szerveznek, megindult a megyékben a fegyverkezés. Összeírták és feleskették a fegyverforgatásra alkalmas nemességet, nemesi bandériumokat állítottak, megyénként egységes egyenruhát terveztek és szabályos katonai mustrákat tartottak. Az esküben „a szabad magyar nemzet és annak eredet szerint való jussai, szabadságai és törvényei” továbbá „a hathatósan lekötendő s megkoronázandó király iránt” fogadtak hűséget.

Ezek a nemesi bandériumok már a nemzeti hadsereg csíráját rejtették magukban. A keleti országrész megyéi kiáltványban fordultak az idegenben állomásozó magyar ezredekhez, s felhívták tisztjeiket, álljanak a nemzeti ügy mellé. A felhívás élénk visszhangra talált mindenütt, hiszen a tisztikar zöme a köznemesség fiaiból került ki. Több mint jelkép, hogy tavasszal a török határról országgyűlési karhatalomként Pestre rendelt Graeven-huszárok útközben, Keszthelyen, a nemesi bandériumokkal megülték a testvériség ünnepét. Később egyes tisztek, sőt egész ezredek az országgyűléshez fordultak, magyar vezényleti nyelvet és magyar ezredekbe magyar tiszteket kívántak. A nemzeti lelkesedésben részt vett a legénység is. Bihar megye alispánja már áprilisban azt jelentette, hogy „a parasztság katona fiait revocálja”, s valóban sorozatosan katonaszökevényekre került sor, a török határról, Galíciából, az osztrák tartományokból érkeztek a hazatérők. A nemesi mozgalomnak sikerült megbontania a hadsereg egységét.

Ahogy terjedt és erősödött a mozgalom, vele növekedett a köznemesség önbizalma, s egyre jobban kiütközött céljainak feudális jellege. Míg kezdetben néhány biztató kijelentés a jobbágyok felé is elhangzott, mely ha nem is érintette a földesúr—jobbágy közötti jogviszonyt, legalább emberibb bánásmódot ígért a parasztnak, később ennek már nem látják szükségét. Növekvő magabiztosságukat jól tükrözi a Bács megyei Mélykút földesurának kijelentése, aki máról-holnapra elvette jobbágyaitól a kukoricaföldeket, s tettét így indokolta: „eljött az az idő, melyben én is élhetek auctoritásommal és urasági jussommal. Eddig ugyan én is megszorítottam ebben a zavarodott világban, de már feljött az én csillagom”.

Amikor — 1790 májusában — az országgyűlési követi utasítások megfogalmazására került sor, a megyék már alig-alig tartották érdemesnek, hogy a parasztságról megemlékezzenek. Ha mégis, akkor is többnyire csak annyiban, hogy a jobbágy és földesura kapcsolatában vissza kell állítani a Mária Terézia-kori állapotokat. Veszprém megye ugyan szükségesnek vélte a jobbágyok iránti „humanitás” szemelött tartását, de csak „amennyire a törvény és a földesúri jog engedik”. Sopron megye a kérdés rendezésénél főszempontnak vélte, hogy „a földesurak joga épen maradjon, a jobbágyok elnyomása pedig elkerültesék”. De nem min-

den megye volt ilyen óvatos. Abaúj kertelés nélkül kimondta, hogy József úrbéri reformjait el kell törölni. Mivel a korábbi törvények világosan rendelkeztek a parasztságról, „a rendek nem adhatják megegyezésüket a parasztság állapotának megváltoztatására”. Hont megye pedig kifejtette, hogy „természetes ugyan, hogy a szabadságot, mely még az állatnak is kedves, minden néposztály kívánja, de miután a gondviselés, mely az emberi nem felett őröködik, úgy akarta, hogy némelek királyokká, mások nemesekké legyenek, megint mások szolgálknak szülessenek: a keresztényi szeretet sérelme nélkül fogunk jogainkkal élni mindaddig, míg ebben az országgyűlés változást nem tesz”. Azt a megyék nagy többsége természetesnek vette, hogy a nem-nemesek újra elvesztik hivatalviselési jogukat, Zemplén megye pedig még az ellen is tiltakozott, hogy püspök lehessen belőlük. A teljesen elmaradt, sőt anakronisztikus társadalmi tartalom a nemesi programnak azt a részét is reakcióssá tette, amely különben — mint a nemzeti önállóság biztosítása, vagy a magyar nyelv jogainak védelme — előre mutatott volna.

A felvilágosult reformerek, láttuk, illuzionisták voltak, amikor azt hitték, hogy a nemesség önként hajlandó lesz lemondani előjogairól. De a reakciós köznemesség sem tett nagy politikai realitás-érzékről tanúságot, amikor azt hitte, hogy megállíthatja az idő kerekét.

2. II. Lipót és magyarországi politikája

Az új uralkodó és a magyar nemesi mozgalom

A magyar nemesség hónapokon át szabadon szötte terveit, és hitte, hogy az udvarra és az új királyra rákényszerítheti akaratát. A József halálával megbénult birodalmi kormány szervezet teljesen leállt, s hónapokba tellett, míg az utód, II. Lipót a gépezetet újra működésbe hozta.

Lipót, Mária Terézia harmadik fia (a második fiú, Károly József, még 1761-ben meghalt) 43 éves volt, amikor a trónt megörökölte. Az uralkodásban nem volt újonc, 1766 óta Toszkána nagyhercegeként teljes önállósággal kormányozta a kicsiny itáliai fejedelemséget. Negyedszázados uralkodása alatt az elmaradt, szegény tartományt virágzó országgá alakította. Kimagasló uralkodói egyéniség volt: nagy műveltségű, határozott ember, aki nemcsak apja praktikus észjárását, hanem anyja emberi tapintatát is örökölte. Akárcsak József, ő is népe első szolgájának tekintette magát, céljai meghatározásában és megvalósításában azonban bátyjánál sokkal nagyobb rugalmasságot tanúsított. Toszkánában a felvilágosodás szellemében fogant reformok egész sorát valósította meg: modernizálta a közigazgatást, utakat építtetett, iskolákat létesített, de ami ennél lényegesebb, az állami földeket bérletként szétosztotta a parasztság közt, a céheket eltörölte, szabaddá tette az ipart, s a fiziokratizmus tanait követve, fejlesztette a mezőgazdaságot, és a belső vámok eltörlésével növelte a kereskedelem lehetőségeit. A nemesi kiváltságokat érvényben hagyta, s a városokban a patrícius nemesség kezében maradt a vezetés, de a parasztok is alkotmányos jogokat kaptak. 1786-ban életbe léptetett büntető kódexe talán a legmodernebb volt az akkori Európában. Nemcsak a halálbüntetést, a kínzást törölte el, hanem az azonos vétségért azonos büntetés elvének kimondásával, a törvény előtti egyenlőség felé is komoly lépést tett. Míg a bíráskodásban a kor neves olasz büntetőjogászának, Beccariának útmutatását követte, a népiskolák tananyagának összeállításánál a híres svájci pedagógus, Pestalozzi volt tanácsadója. A modern pedagógia nagy újítása, a munkára

nevelés, Toszkánában valósult meg először. Kevésbé volt sikeres Lipót egyház-politikája. A febroniánus elvekkal rokonszenvező uralkodó egyházi vonatkozásban még bátyjánál, Józsefnél is radikálisabbnak mutatkozott: miközben minden téren fenntartotta legfőbb rendelkezési jogát, a pápai befolyásnak a püspöki hatalom erős növelésével próbált gátat szabni, — ezirányú törekvéseiben azonban részben visszakozni kényszerült.

A toszkánai intézkedések méltán váltották ki Európa-szerte a felvilágosult reformerek elismerését: Lipótnak sikerült gyakorlatban megvalósítania mindazt, amire József végül is hiába törekedett. Felvilágosodott abszolutizmusuk egy töről fakadt, céljaik azonosak voltak, de jelentős különbség mutatkozott köztük a megvalósítás módját illetően. József autokrata egyéniség volt, aki mindennel és mindenkivel szembefordulva, erőszakkal akarta rákényszeríteni népeire reformjait, — Lipót bölsebb, hajlékonyabb és főleg taktikusabb volt. Míg bátyja mindent személyesen akart intézni, s belebonyolódott az aprólékos részletekbe, ő, miután kijelölte a főirányvonalat, a részleteket jól megválasztott munkatársaira bízta. Így a lényegre tudta figyelmét és energiáját összpontosítani, s miközben a legfőbb irányítást mindig erősen kézben tartotta, a vezető méltóságok sem érezték pusztán végrehajtó közegnek magukat. Világos és gyors ítélőképesség, munkatársai kiválasztásában kitűnő emberismeret, s a politikában szívós kitartás jellemezte. Montesquieu tanait követve különválasztotta a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat, a rendek és az uralkodó hatáskörét, anélkül azonban, hogy a rendi mozgalmakat egy percre is szabadjára engedte volna. Miközben elismerte az országgyűlés törvényhozó jogát, s magának csak a végrehajtást tartotta fenn, az alkotmányos látszat mögött mindig megtalálta a módját, hogy a rendek körében a saját elképzelését vigye győzelemre.

II. József kormányzási módszerét Lipót kezdettől fogva helytelenítette, s amíg viszonyuk jobb volt, hangot is adott aggályainak. A két testvér azonban egyre jobban elhidegült, 1785 óta többé nem is találkoztak egymással. Amikor pedig nyilvánvalóvá vált, hogy József halálos betegsége folytán a Birodalom trónját neki kell elfoglalnia, — a nagyherceg, saját presztízse érdekében, még az egyetértés látszatát is igyekezett elkerülni; sőt hugát, Mária Krisztinát és annak férjét, Albert herceget, Belgium helytartóját, fel is hatalmazta, hogy bizalmas körben juttassák kifejezésre József politikájával való teljes szembenállását. 1790 január végén, a már halálosan beteg József levélben felszólította, hogy jöjjön azonnal Bécsbe, s ossza meg vele a kormányzás gondjait, addig is, míg az teljesen rászáll. Lipót azonban egyáltalában nem sietett, ezer kifogást talált, ami akadályozza az indulásban s még a császár halálhíre is Firenzében érte. Csak három héttel később, március 12-én érkezett a bécsi Burgba.

Nem túlzunk, ha azt mondjuk, a Habsburg Birodalom helyzete több mint válságos volt. A nemesség minden tartományban mozgolódott, egyre erősödő uralkodó-ellenes és elszakadási törekvések léptek fel, Magyarország nyílt, már-már fegyveres zendülésben volt, Belgium pedig ki is mondta az elszakadást. A déli határon még tartott a törökkel kezdett háború, északon pedig ugrásra készen állt a porosz hadsereg. Egy elhamarkodott, elhibázott lépés elég lett volna, hogy a fegyveres összeütközés kirobbanjon és a Birodalom széthulljon.

Ebben a helyzetben, amikor trónja forgott kockán, az uralkodónak sok mindenben engednie kellett, hogy a nemességet lecsillapítsa. József halálhírére Lipót még Firenzéből utasította Bécsben tartózkodó fiát, Ferenc főherceget, aki megérkezéséig helyettesítette, hogy biztosítsa az egyes tartományok rendjeit, elsősorban a magyarokat: alkotmányukat és nemesi előjogaikat tiszteletben kívánja tar-

tani. Bécsbe érve ezt a kijelentést maga is megismételte. s első dolga volt, hogy összehívja a Birodalmat alkotó 11 tartomány külön-külön rendi gyűlését, amire utóljára a Pragmatica Sanctio elfogadásakor, az 1710-es évek végén került sor.

Az örökös tartományok gyűlései hamar lezajlottak és nem sok vizet zavartak. A rendek lelkesen tudomásul vették, hogy a sérelmezett úrbéri és adófizetési rendeleteket az új uralkodó érvénytelenítette, hogy néhány exponáltan jozefinista főméltóságot leváltott, hangos szóval és írásos formulákkal körülbástyázták jogait, — ezzel azonban mozgalmuk is lecsendesedett, az osztrák és cseh tartományokban nyár elejére helyreállt a teljes nyugalom.

Az igazi gondot Belgium és méginkább Magyarország okozta, ahol a belső problémák szorosan összefüggtek a külpolitikai helyzettel is. A belga rendek elszakadási mozgalma mögött ott álltak a tengeri hatalmak, elsősorban Anglia, amely szívesebben látta volna a Csatorna partján a független Belgiumot, mintsem a Habsburg birodalmat. De biztatta a belga nemesi mozgalmat Poroszország is, amely elérkezettnek vélte az időt arra, hogy sziléziai birtokait a Habsburgok rovására kiterjessze, és riválisa hatalmát megtépázza. II. Frigyes Vilmos porosz király kapcsolatba lépett a lengyel elégedetlenekkel, szövetséget kötött a Habsburgokkal hadban álló török portával, s miközben szinte bekerítette a birodalmat, magához láncolta és támogatta a galíciai nemeseket és a magyar mozgalmat, s mint protektoruk lépett fel Bécsben. Május folyamán a porosz hadsereg hadgyakorlat címén felvonult a sziléziai osztrák határra.

Hogy a császári haderő nem állhat helyt egyidőben délen és északon, s hogy az udvar nem győzedelmeskedhet egyszerre a külső és a belső ellenségen, az világos volt. Kaunitz kancellár, akit Lipót minden lényeges kérdésben megkérdezett, s akit többször is tüntetően fölkeresett betegágyánál, úgy vélte, belül kell engedni, hogy a külső ellenség ellen fodulhassanak. Azt tanácsolta Lipótnak, egyezzen meg a magyarokkal, teljesítse kívánságaikat, ezzel elvonja a poroszok belső szövetségét, s azután — már csak nemzetközi tekintélye okából is — számoljon le a birodalomra állandó veszélyt jelentő porosz hatalommal.

Lipót azonban Kaunitz tanácsa ellen döntött, — a porossal való megegyezést választotta. Az öreg Kaunitz külpolitikai síkon mérte a kérdéseket, Lipót a belső helyzet megoldását tartotta a főfeladatnak. A Poroszországhoz való viszonyt alárendelte magyarországi terveinek. Kész volt feláldozni a török hadjárat eredményeit, elszenvedni a külpolitikai presztízsvesztést, hogy elvonja a magyar és részben a belga mozgalom külső támaszát, és így ne kényszerüljön a nemesség kívánságára alapvető uralkodói jogokról iemondani.

Március 29-én kibocsátott meghívójában június elejére országgyűlést hirdetett Magyarországnak. Hogy kedvében járjon a rendeknek, az országgyűlést nem Pozsonyba, hanem évszázadok óta először, Budára hívta össze. Az országgyűlési meghívót azonban megelőzte egy március 25-én írt levél, melyet II. Frigyes Vilmoshoz írt, s melyben engedékeny, sőt baráti hangon a porosz—osztrák ellentétek békés rendezésére tett javaslatot. Kaunitz másnap a kancellárságból való elbocsátását kérte, de aztán az uralkodó rábeszélésére mégis megmaradt hivatalában. Továbbra is, mindvégig ő állt a lipóti külpolitika élén, lojális engedelmességgel szolgálva uralkodója elgondolásait, bár azokkal sok mindenben nem értett egyet.

A porossal való tárgyalások felvétele csak az első lépést jelentette. Azt Lipót is tudta, hogy még hosszú az út a megegyezésig, az egyre terebélyesedő magyar nemesi mozgalom pedig még nem érte el a csúcspontját. De el volt határozva, hogy addig nem egyezkedik, amíg a külpolitikai kérdéseket nem rendezte, amíg ő a gyöngébb fél. Ahogy májusban Mária Krisztinának írta: „Tudom, hogy

az országgyűlésen nagy zajt fognak csapni, de türelemmel el fogom viselni; engedek nekik mindenben, ami igazságos és ésszerű, de azontúl egy lépéssel sem.” Addig sem nézte azonban tétlenül a dolgokat, a harcot a propaganda terén vette fel. Nem nyíltan, nem hivatalosan, hanem titokban és rejtve. Így jutott szóhoz az udvar álláspontja a politikai pártok vitájában, s így került sor a jogtalan néposztályok felbresztésével a magabiztos nemesség megfenyegetésére.

Mindez a hatalomért folyó harc jegyében történt, s egy időre úgy tűnt, hogy Lipót feladta a Toszkánában vallott felvilágosodott elveket, a nem-nemesek jogaira csak taktikából hivatkozik.

Udvarbarát demokraták, magyar-ellenes aulikusok

Az 1790-es nagy röpirat-áradatban alig néhány írást találunk, amely a rendi elképzelésekkel szembe fordul, s a rendek ellen foglal állást. Ezek közül különös érdeklődésre tarthatnak számot azok, amelyek a polgári törekvéseket fejezik ki. Közös jellemzőjük, hogy védelmükbe veszik II. József reformjait, s a nemességgel szemben az uralkodó mellé állnak.

A fejlődés kezdetén, amikor önálló akcióra még nem képes, a feltörő polgárság mindenütt szívesen látta az abszolút uralkodói hatalmat. A polgárság a XVIII. század kilencvenes éveitől Európa-szerte távol állt a gyökeres változtatás gondolatától, csak reformokra törekedett, s szentül hitte, hogy a „józan ész” uralomra jutásával a polgári átalakulás felülről kezdeményezett reformokkal megvalósítható. Így a francia enciklopédisták, Diderot és d’Alembert a felvilágosodás eszméinek elterjedésétől várták a polgári reform sikerét, s Helvétius is úgy képzelte, hogy „a fény és a tudás” meghozzák a „babonák bukását”, ezzel „az igazság diadalát”, anélkül, hogy radikális változásokra vagy forradalomra kerülne sor. Voltaire meg éppen idealista volt: az írók és filozófusok munkássága nyomán elterjed a fény — írta —, s bátor és bölcs miniszterek, felvilágosodott uralkodók végrehajtják a kívánt forradalmat az egész világon. A polgárság tehát szövetségeseinek, sőt támaszának érezte az uralkodót, nemcsak a nemesség, hanem a klérus ellen is, s felvilágosodott uralmáért még zsarnoki kormányzatát is elfogadta. Ahogy a francia felvilágosodás népszerűsítésében oly nagy érdemeket szerzett Raynal ezt világosan meg is mondotta: „a legboldogabb kormányzat az igazságos és felvilágosult zsarnoké lenne.”

Természetes tehát, hogy a magyarországi polgárság vezető rétege is szövetségese volt az uralkodónak és híve a felvilágosodott abszolútizmusnak. Különösen, miután ez a polgárság számban és számarányban egyaránt gyönge volt. Míg Franciaországban a forradalom előestéjén a polgárság mintegy 12 0/0-a az összlakosságnak, s Angliában százalékaránya még nagyobb, Magyarországon legföljebb 2 százalékról beszélhetünk. (Ugyanekkor a nemesség a lakosság 4,6 0/0-át alkotta.) A polgárság kicsiny és súlytalan voltát még növelte, hogy gazdasági jelentősége sem volt számottevő, általában szegény és műveletlen, amellet politikailag korántsem egységes. A városokban gazdagok és szegények, protestánsok és katolikusok, magyarok és németek szemben álltak egymással, s a politikai hangadók többnyire a betelepült nemések közül kerültek ki. A városi tanácsokban sűrűn találkozunk nemesekkel, s a patricius polgár-családok szívesen utánozzák a nemesi életformát, sőt többnyire nemesi oklevél megszerzésére törekednek. Az öntudatos polgári elemek így saját patricius vezetőik ellen is csak az uralkodótól remélhettek védelmet és támogatást.

1790. március 15-én kelt az előszava a nemesi közvélemény által sokat vitatott névtelen röpiratnak, a német nyelvű „*Politisch-kirchliches Manch Hermaeon*”-nak. Ma már tudjuk, hogy szerzője Johannes Molnár volt, a pesti luteránus egyház lelkésze, a hazai polgári törekvések jellegzetes képviselője. Művében védelmére kelt II. József reformjainak és egész kormányzásának: aki ismeri a magyar nemességet — írta —, az tudhatja, hogy az országgyűlések sohasem járultak hozzá a társadalom újjászervezéséhez. A magyar nemesség története, sorozatos politikai bűnök lajstroma, mindig csak saját rendi érdekeit nézte, elnyomta jobbágyait, elgáncsolta a polgárság fejlődését, s nem volt hajlandó egy lépést sem engedni. Bölcsességének kezdete és vége a *Corpus Juris* és Werbőczy *Hármaskönyve* volt, ebből táplálkozik a nemesi mozgalom „szittyá féktelensége” is. Erről a mozgalomról a legelítélőbb szavakkal nyilatkozott Molnár, s csak retrográd vonásairól szólt. Gúnyos kritikáját elsősorban az arisztokrácia és a főpapság ellen fordította, szerinte ők azok, akik a felekezeteket egymás ellen ugrasztják, s akik minden türelmi politikának, minden felvilágosodott gondolatnak esküdt ellenségei. Mindenekelőtt ők felelősek azért, hogy 300 év óta az ország egy lépést sem haladt előre. A nemzeti függetlenség kérdésében Molnár semleges volt. Nem emelt kifogást a német nyelv behozatala ellen, hiszen mondotta — nem minden túlzás nélkül —, a nem-magyarok száma legalább háromszorosa a magyarokénak; különben is, a magyaroknak csak javára válnék, ha erkölcsben és nyelvben a németekhez simulnának. József rendszerének bukása nem is lelezett szomorúsággal tölti el, de bízik a császár utódjában, II. Lipótban, hogy megvalósítja mindazt, ami elődjének nem sikerült. Új törvényeket hoz, olyanokat, amelyek kedveznek a polgárságnak, az ipar fejlődésének, s amelyek megdöntik az arisztokrácia és a katolikus papság uralmát. A magyar nemességet pedig megfenyegeti: vigyázzon, mert merev magatartásával előbb-utóbb jobbágyfelkelést támaszt.

Molnár — aki magyar hangzású neve ellenére szlovák volt — a nem magyar városi polgár teljes bizalmatlanságát fejezte ki a magyar nemesi oldalról propagált elképzelések iránt, még ha azok a felvilágosult oldalról jöttek is. A pesti német családból származó Samuel Kohlmayer ügyvéd hozzá hasonlóan csak az uralkodóba vetette bizalmát, ahogy kinyilatkoztatta: részben azért is, mert az német. A magyar nyelv hivatalossá tétele — írta Kohlmayer — katasztrófális lenne („ez a nyelv csak káromkodásra való”), s két évszázaddal tudná vissza a kulturális fejlődést. „A német nyelv fejlettebb német erkölcsöket és tudást közvetít”, s a II. József alatti nagy előrehaladás sem lett volna lehetséges Magyarországon a német nyelv nélkül. Még ennél is veszélyesebbnek tartotta a függetlenségi törekvéseket, ezeknek — szerinte — semmi jogosultsága sincs. A *regnum independens* „értelem nélküli üres szó”. Ahogy írta: Magyarország most egyik tagja a német birodalomnak, s élvezi annak előnyeit; a függetlenség csak azt eredményezné, hogy „barbár erkölcsök és elvadulás” lenne úrrá ott, ahol a császárnak már valamelyes műveltséget sikerült elültetnie. Ugyanezt a hangot ütötte meg Protulepec varasdi horvát ügyvéd is, aki egyrészt a parasztság jövőjét féltette a nemesi mozgalomtól, másrészt azonban úgy vélte, a magyar nemzeti elképzelések győzelme minden műveltséget meg fog semmisíteni. Mindezzel szemben ő is az új uralkodóba vetette reményét.

Persze a nemes-ellenesség korántsem szorítkozott csak a nem-magyar polgárságra, bár 1790 első felében a magyar városok és mezővárosok lakossága (mely ha semmi másért nem, de a német nyelvrendeletért szembenállt a józsefi rendelkezésekkel) még bízott a felvilágosult nemesi reformerek győzelmében. Az ő megdöbbenésüknek is hangot adott Belnay György, a pozsonyi jogakadémia tanára,

amikor röpiratában, amelyet a polgárság nevében az országgyűlésre készülő követekhez címzett, „a haza atyjaihoz”, csodálkozva kérdezte: igaz-e, hogy a nem-nemeseket ki akarják zárni a közéleti tisztségekből? Hiszen az ellenkeznek az emberi jogokkal, a józan érzéssel és a haza érdekeivel is, s a francia példa (amelyre egyébként bőven hivatkozik), azt mutatja, hogy az ilyen elzárkózás veszélyes is. Egy másik ez időbeli irat, *A jó magyarhoz* címet viselő névtelen verses pamflet, örült az alkotmány visszaállításának, de óvta a rendeket a pártütéstől, s az uralkodó iránti bizalomra intett. Már erősebb hangot ütött meg a *Noch etwas zum Nachdenken über Ungarn* című röpirat ugyancsak névtelen szerzője, amikor nyíltan szembefordult a nemességgel: Csalódtak a nemesekben — írta —, mindent csak maguknak akarnak, a polgárságtól még azt is elvonnék, amit Józseftől kaptak. Térjenek észre, amíg nem késő, ne gyarapítsák az évszázados nemesi bűnököt és ne próbálják a húrt túlfeszíteni.

Íde kell sorolnunk Martinovics Ignácnak, a magyar jakobinus mozgalom későbbi megszervezőjének, ekkor még lemergi egyetemi tanárnak a szintén névtelen röpiratát, az *Oratio ad proceres*-t is, mely végső fokon ugyancsak a polgári törekvéseknek nemesi reformerekbe vetett kezdeti bizalmát fejezte ki. Martinovics országgyűlési beszéd formájában a rendekhez fordult, s felszólította őket, hogy rázzák le az arisztokraták és a főpapok uralmát, iktassák törvénybe II. József rendelkezéseit és a felvilágosodás tanainak megfelelően módosítsák az elavult magyar alkotmányt. És bár a *Beszéd* elején arra buzdította az országgyűlést, hogy szüntesse meg a kormányzat monarchikus formáját, később figyelmeztet: nem a Habsburgok uralmának a megdöntése a lényeges, amihez úgy sincs az országnak elegendő ereje, hanem a törvények megjavítása.

II. Lipót kezdetétől fogva figyelemmel kísérte ezeket a röpiratokat, s a szerzőket igyekezett bátorítani. A fiatal Szaller György még jutalmat is kapott tőle nemes-ellenes kéziratáért, majd kinevezte a pozsonyi jogakadémiára a magyar nyelv tanárának. Hamarosan azonban szervezettebb módot keresett a polgári és udvar-barát irányzat hangjának felerősítésére: bizalmas emberekből titkos propaganda központot szervezett.

A II. József által felállított magyarországi rendőri szervezetet (Polizeidirektion) Pálffy Károly kancellár előterjesztésére Lipót 1790. március 21-én eltörölte, s rendfenntartó tevékenységüket a megyékre és a szabad királyi városokra ruházta. A Polizeidirektion azonban bizalmas hírszerzést és tájékoztatást is végzett, s az uralkodó, hogy a magyarországi eseményeket állandóan szemmel tarthassa, 1790. április közepén egy új, neki közvetlenül alárendelt titkos rendőri szervezetet létesített. Ennek vezetője Franz Gotthardi volt.

Gotthardi, aki ettől kezdve naponkint közvetlenül érintkezett uralkodójával, pesti német kispolgári családból származott. Kisebb üzletek után kávéházat nyitott Budán, tagja lett a városi tanácsnak s városi kapitánnyá választották. 1781-ben II. József kinevezte pesti rendőrigazgatóvá, ezért 1790. februárjában Gotthardi jobbnak látta Bécsbe költözni. Régi bizalmasaival, levelezőivel azonban a kapcsolat továbbra is fenntartotta, s a tőlük kapott híreket a rendőr-miniszterhez továbbította, ahonnan egyes jelentései eljutottak Lipóthoz is. Az uralkodó felfigyelt rá, s megbízta, szélesítse ki bizalmas levelezőinek hálózatát. Hogy a gyanút elterelje, kinevezte őt császári-királyi tanácsossá, s az udvari színházak felügyeletével bízta meg.

Feladata kezdetben csak az volt, hogy a bécsi és főleg a magyarországi hangulatról, a nemesi mozgalom vezetőiről tájékoztassa az uralkodót, hamarosan azonban újabb megbízást kapott: megbízható, a tollat jól forgató embereket kellett

beszerveznie az uralkodó szolgálatába. II. Lipót ugyanis elhatározta, hogy röpiratok kibocsátásával is felveszi a harcot a nemesi ideológiával.

Kézenfekvő lett volna, hogy Lipót a maga véleményét a kormányserveken keresztül hallassa, — ezek azonban erre nem voltak alkalmasak. Akár a Kancelláriára, akár a Helytartótanácsra gondolunk, vezető tisztviselői, ha nem is értettek egyet a szélsőséges köznemesi elképzelésekkel, mindnyájan a magyar rendi alkotmány alapján állottak. Az egész államszervezetben csak két ember volt, aki dinasztiahűségét minden magyar érdekek fölébe helyezte: Balassa Ferenc gróf és Izdenczy József államtanácsos. Lipót bőségesen élt mindkettőnek a tanácsával. Az elsőt még találkozunk majd a magyar önállósági törekvések ellen életrekellett szerb megmozdulásokban, mint az illyr kancellária vezetőjével, a második, Izdenczy tollával is fellépett, hogy névtelen röpiratokban az uralkodói hatalom ellen irányuló törekvések törvénytelen voltát bizonyítsa. Izdenczy, ez a pedáns bürokrata, jogászi műveltségű kisnemes ivadék, II. József alatt került az Államtanácsba, mint annak legelső magyar tagja, s kezdetől fogva a legszolgalelkűbben kiszolgált az udvar minden törekvését, sőt még elébe is ment a kívánságoknak személy-, hely- és intézményismeretével. Izdenczy az ország teljes elnyomását, minden politikai jogának megvonását javasolta, túlzóan lojális magatartással próbálva ellensúlyozni a bécsi politikai körökben a magyarok iránti általános gyanakvást. Hivatalos javaslataival nemegyszer osztrák államtanácsai kollégái is szembe helyezkedtek.

Azok között, akiket Gotthardi szállított uralkodójának, első volt régi ember, Julius Gabelhofer. Osztrák polgári családból származott. A piarista rendbe lépett, az 1780-as években azonban rendjét otthagya, tudományos és irodalmi pályán próbált érvényesülni, s II. József kinevezte a pesti egyetemi könyvtár igazgatójává. Felvilágosodott gondolkozású ember volt, aki azonban Magyarországgal és népével semmi közösséget nem érzett, s magát igazgatói állásában is az uralkodóház képviselőjének tekintette, bár nyíltan sohasem lépett a színre. Apró betűkkel sűrűn teleírt titkos jelentéseiben hétről-hétre beszámolt az egyetemi tanárok, a velük érintkező tisztviselők, magas értelmiségiek beszélgetéseiről, a pesti szabadkőműves páholy tagjairól, akik közül nem egy feltárta a minden iránt megértő, szerény és tudós férfiúnak elgondolásait, véleményét. Gotthardin keresztül kapta meg Gabelhofer a megbízást nyár elején, hogy Belnay már említett röpiratát fordítsa le németre és dolgozza át a magyar nemesség elleni hangnemben, az uralkodó iránti hűséget domborítva ki. Névtelenül, nyomdai jelzés nélkül megjelent munkája — ellentétben Belnay eredeti művével — élesen kritizálja a nemességet, s valósággal harcra tüzeli polgári olvasóit, hirdetve, hogy a nemesi önzés és korlátoltság ellen csak egy szövetségük van: az uralkodó, II. Lipót.

Gabelhoferhez hasonlóan régi embere volt Gotthardinak Szalkay Antal is. Elszegényedett nemesi családból származott és 16 éves korában katonának állt. Végigharcolta a bajor örökösödési háborút és főhadnagyként szerelt le. Heves megyében kapott jegyzői állást, ez azonban nem elégítette ki. Irodalmi ambíciói is voltak: magyarra fordította Blumauer *Aeneis*-ét, nem is rosszul. 1788-ban Gotthardi beszervezte informátorai közé, s 1790-ben mint különösen használható embert ajánlotta Lipót figyelmébe: egy magyar nemes, ki anyanyelvén kívül beszél és ír németül, latinul, sőt oroszul is, mindenre elszánt és császárhűsége nem vitatható. Lipót egyelőre a kabineti titkárságon alkalmazta fordítóként, igazi megbízatását csak később, 1790 nyarán kapja majd meg.

Sokkal fontosabb és azonnali feladat várt viszont Gotthardi egy másik emberére, Leopold Alois Hoffmanra. Hoffman Csehországban született, Boroszló-

ban végezte az egyetemet, majd 1782-ben Bécsbe költözött és újságíróként működött. Élénken részt vett a „Zur Wohltätigkeit” nevű bécsi szabadkőműves páholy munkájában, ahol mesteri fokozatig vitte, majd a páholy titkári teendőit is rábízta. Cikkeiben támadta az egyházat és mindenben a jozefinista politika vonalát támogatta. Amikor 1784-ben a császár „a német nyelv hatásosabb magyarországi elterjesztésére” a pesti egyetemen a német nyelvnek és irodalomnak tanszéket állított, Gottfried van Swieten ajánlására Hoffmannot nevezte ki első professzorává. Pesten az egyetemen és a „Nagylelkűséghez” címzett szabadkőműves páholyban folytatta a jozefinizmus érdekében végzett propaganda munkáját és több röpiratot is írt. 1790-ben elsőként meckült Bécsbe „a gyűlölt magyarok elől”, hogy aztán Gotthardin keresztül Lipótnak ajánlja fel szolgálatait.

Hoffmann vérbeli zszurnaliszta volt, könnyen és hatásosan írt. Lipót császár első bemutatkozásakor felismerte, ez az, akire szüksége van. 1790 júniusában kinevezte a bécsi egyetemre az ékesszólástan tanárává, a pestinél kétszerre nagyobb fizetéssel. Egyik legelső feladata volt, hogy egy nagy röpiratban leplezze le a magyar nemesi mozgalom reakciós arcát, s ugyanakkor biztassa a városokat jogaik védelmezésére, a reformokért való kiállásra, biztosítva őket a császár támogatásáról. A munka gondolatmentét Lipót személyesen beszélte meg vele, aztán a kéziratot átolvasta, javított rajta, s maga intézkedett nyomdába adásáról. Amikor pedig a formális engedély nélkül megjelent munkát a cenzúra letiltotta, személyesen adott utasítást a letiltás visszavonására.

A röpirat — mely a nemesi mozgalom bábeli zűrzavarára utalva a *Babel* címet kapta — a Molnár-féle *Manch Hermaeon* gondolatait tükrözi. A nemesi-nemzeti elképzelések fonákosságaira, rendi szűkkeblűségére mutat rá, de belőle nem a tudós, nem a politikus, hanem az agitátor szól. Élesen vág a szava, amikor a mozgalom feudális jellegéről szól, s kimutatja, hogy a francia jelszavakat csak megtévesztésül használják, s amikor népről beszélnek, akkor is csak a nemesekre gondolnak. „A magyar nemesek a francia nép szerepében tetszelegnek — írja —, de úgylátszik a lényegét nem vették észre, azt, hogy a francia nemzetgyűlés megszüntette a nemesi előjogokat, és visszaadta jogait a polgároknak.” A magyar nemes „a polgárt szolgáljává akarja tenni”. És fenyegetőleg, de kihívóan is hozzáfűzi a kérdést: még nem jutott a rendek közül senkinek sem eszébe, „hogy a magyarországi polgárság és parasztság végsősoron a francia tükörben látható dolgokat a maga szempontjából is felhasználhatja? Vajon teljesen elképzelhetetlen, hogy a budai országgyűlésen építés alatt álló újfajta Bastille-t a nép megrohanja, mielőtt teljesen felépül?”

A röpirat azonban — mely tartalma, de nem kevésbé durva, gyűlölködő, magyar-ellenes kirohanásai miatt nagy felzúdulást váltott ki a nemesi táborban — a társadalmi kérdést csak fegyverként használta, hogy a városokat a nemesek ellen fordítsa, s ezáltal őket megfélemlítse és meghátrálásra készítse. Kiderül ez abból is, hogy a legerősebb szavakkal nem a nemesség jobbjai iránti szűkkeblűségét, hanem a porosz udvarral való kapcsolatait támadta. Ha a társadalmi kérdésekben Hoffmann részben a saját meggyőződését követte is, ezt a szempontot nyilván Lipót sugallta.

A felülről szervezett polgári és paraszti megmozdulások

A *Babel* közrebocsátása szorosan kapcsolódott egy nagyobb tervhez, amely most már túl az irodalmi, politikai vitán, a magyarországi polgárság, mindenekelőtt a német polgárság tényleges megmozdulását célozta.

1790. július 4-én terjesztette Hoffmann az uralkodó elé első emlékiratát, melynek címe: „A magyarországi szabad királyi városokban, mindenekelőtt Budán és Pesten felállítandó királyi városi-gárdák tervezete” volt. A terv bepillantást enged Lipót magyarországi politikájának taktikai sakkhúzásaiiba.

A dolgok előzményeként tudnunk kell, hogy amikor II. József török elleni háborúját megindította és a fővárosban állomásozó csapatok elindultak a frontra, az uralkodó elrendelte, hogy a rend fenntartására Pest-Budán polgárőrséget szervezzenek. Ezt a katonailag képzetlen polgárőrséget kellett most királyi városi-gárdává alakítani, azaz katonasággá formálni. Alapját Pesten és Budán 300—300 megbízható polgár képezze — olvassuk a tervezetben —, ennek legfőljebb egy-negyede lehet magyar. A gárda a magyarországi főhadparancsnokságnak van alárendelve, szabályos katonai kiképzést kap, hogy szükség esetén mint katonaság felhasználható legyen. A katonai főparancsnokság titkos utasítást kap a fentiek végrehajtására, s arra, hogy minden szabad királyi városban hasonló gárdát szervezzen. Persze nem parancsral, nem is nyíltan. „A főhadparancsnokság tiszttek és más emiszáriusok kiküldésével gondoskodják róla, hogy a többi város is törekedjék ilyen királyi gárda megalakítására, s hozza a városok tudomására, hogy a gárda felállítására vonatkozó engedélyt közvetlenül az udvartól kérjük.”

Lipót tehát titokban felbátorította a városokat, hogy kérjék tőle a városi gárdák felállításának engedélyezését. A gárdákban a megyei bandériumokkal felérő és megbízható katonaságot nyert volna, mellyel a főhadparancsnokságon keresztül közvetlenül rendelkezik. Ugyanakkor a nemesség előtt fedve van, hiszen a városok spontán kérésének engedett csupán; a polgárságot viszont magához lán-colja. A nemesség, ha ellenezné a dolgot, ezzel csak növelné a polgároknak az uralkodó iránti ragaszkodását.

A tervtől eltérően lövészegyleteknek nevezett polgári katonaság szervezése 1790 nyarán meg is indult, de elég lassan haladt, ősszel pedig a megváltozott politikai helyzetben Lipót leállította az akciót. A pesti lövészegyletet, melyet különösen a városi tanács nemesi tagjai kezdettől fogva ellenségesen néztek, a tanács 1791 elején feloszlatta.

Ennél a katonai jellegű akciónál eredményesebb volt a másik, a politikai. Júliusban kapta Hoffmann az uralkodó utasítását, hogy dolgozzon ki egy kérény-tervezetet, amelyet a magyarországi városok terjesztenek majd az uralkodó elé. Ezzel együtt készítsen egy röpiratot, amely ennek jelentőségéről világosítja fel a polgárokat.

Ez a röpirat volt a már említett *Babel*, melynek rendeltetése tehát az volt, hogy önálló kezdeményezésre bátorítsa a polgárokat. „Az országban mindenki az állam javát célzó javaslatok, tervek, rendszerek kidolgozásával foglalkozik — olvassuk a bevezetésben —; az utcákon és a kocsmákban Montesquieuk, Pittek és Franklinok bukkannak fel. A patriotizmus lángja, vagy nevezük akárhogy is ezt a lángot, a legtöbb fejben mint lidércfény ég, s azzal a veszéllyel fenyeget, hogy ingoványba csalogatja a vándort ... Nemzeti alkotmánytervezeteket kovácsolnak ... Vannak, akik az új rendszert az ország régi alkotmányára építik, de vannak, akik olyan határozatokat javasolnak, amelyek szöges ellentétben állnak a régi törvényekkel.” A könyv végfele pedig, miután részletesen szólt a nemesi mozgalom francia jelszavairól, így vonta le a tanulságot: Míg a magyar nemesség a polgárokat jogtalanságba taszítja, a királyt pedig naponkint megsérti, Franciaországban a polgárság a királlyal fogott össze a jog védelmére, miközben a nemeseket megfosztotta kiváltságaiktól. „A csőcselék részéről ugyan Párizsban is történtek kilengések, de néhány, a csőcselékhez tartozó utcahőst nem tekintve, a

királlyal szemben mindig tisztességes hangot ütöttek meg” —, amit a magyar nemesekről nem lehet elmondani. És a fenyegetés: „Franciaországban végül nem egy uralomra vágyó tirannus-jelöltet a csócselék lefejezett, szétszaggatott vagy a lámpavasra felhúzott. Magyarországon ...?”

Ez világos beszéd volt, viszont ehhez az előkészítéshez képest a kérvény igazán nem sokat kért az uralkodótól. Azzal kezdte, hogy a polgárság nem nézheti tétlenül az országgyűlés készülődéseit, annál kevésbé, mert ott a nemeseké a szó, a városok még saját érdekükben sem léphetnek fel. A városi küldöttek ott vannak ugyan a diétán, de a városoknak szavazata csak annyit nyom a latban, mint egy magános nemes emberé; azonkívül a városokat is többnyire nemesek képviselik, akik nem törődnek a polgárság ügyével. Ezért közvetlenül az uralkodóhoz fordulnak kérésükkel: engedtessek meg a városoknak, hogy az országgyűlésre polgári rendű megbízottakat küldjenek a saját soraikból, hogy azok a polgári érdekeknek hangot adjanak az új alkotmány kidolgozásánál.

Miután Lipót jóváhagyta a kérvény fogalmazványát, július végén Hoffmann Pestre utazott és ott a kérvényt húsz polgárral aláíratta. „Maguktól eszükbe sem jutott volna — írta jelentésében Lipótnak —, hogy érdekeik védelmére összefoghatnak, csak az én titokban végzett rábeszélésemre határozták el, hogy megembercelik magukat és megteszik a döntő lépést”, azaz az uralkodóhoz fordulnak, Lipót azonnal válaszolt, megüzenve az aláíróknak, hogy kérvényüket jóindulattal fogadta és támogatásáról biztosította a pesti polgárságot.

Az első próba tehát jól sikerült, de Lipót egyelőre leállította az akciónak a többi városra való kiterjesztését. Hoffmann utasította, hogy a kérvénymintát nyomassa ki németül és magyar fordításban, és legyen készenlétben. Hogy az országos akció megindul-e, az a magyar országgyűlés magatartásától függött.

Ugyanakkor más vonalon is előkészítette a nemesség társadalmi bekerítését: felszította a paraszti megmozdulásokat.

Láttuk, hogy a nemesi mozgalom, mely kezdetben némely paraszti és jobbágyi törekvéseknek is hangot adott, a nemesi jogok kizárólagos hangoztatásával mindinkább a paraszti váradalmak ellen foglalt állást. Mindennek természetes következménye volt, hogy a parasztság is szembefordult a rendi mozgalommal. Tavasszal már több vidéken megtagadták a robotot, másutt kemény hangú leveleket írtak a megyékhez, hogy az országgyűlésen az ő ügyükről se feledkezzenek meg. Kisebb dunántúli mozgalmak mellett különösen a felkelésre mindig kész keleti és északkeleti részeken mozgolódtak a jobbágyok, hiába üzent rájuk a zempléni alispán, hogy „minek bolondoznak a urok ellen, mikor semmi bajok sincs.” A nemesség kezdetben nem sokba vette ezeket a mozgalmakat, sőt bizonyos fokig kapóra jött neki: a jobbágyfelkelés veszélyére hivatkozva szervezhette a nemesi bandériumok felfegyverzését. A fegyveres megyei bandérium és a mindenre ügyelő vármegyei szervezet, úgy látszott, elegendő lesz minden paraszti megmozdulás megfékezésére.

Ezt példázza 1790 márciusában a Szabolcs megyei Taktakenéz parasztjainak a mozgalma, akik beadvánnyal fordultak a vármegyéhez. Az „Instancia” — amelyt a jobbágyok és paraszti sorban élő taksás kisnemesek közösen fogalmaztak — legfontosabb követelése az volt, hogy a robotot „több, nadály módon országunkat pusztító vexákkal együtt teljességgel eltörölvén, ez az ország könyvében protocolláltassék”. A földesúri szolgáltatásokból csupán a kilenced és az egy forintos taksa fizetését voltak hajlandók továbbra is vállalni. Ha a nemesség fenti kívánásaiknak helyt ad, akkor a parasztok készségüket nyilvánítták a nemességnek „édes hazánk törvényével megegyező igazságok mellett, vérük kiomlásáig fel-

állani”, ellenkező esetben azonban — olvassuk — „mi felséges királyunk hűségében és minden rendelkezései mellett megállani kívánunk”. — A beadványt eljuttatták a szomszédos és távolabbi falvakba, de tömegmozgalmat nem váltott ki. A parasztek gyöngének érezték magukat, jobbnak látták csendben maradni, — a mozgalom elhalt, anélkül, hogy a megyének erőlesebben közbe kellett volna lépnie.

Április elején azonban egy újabb röpirat a paraszti mozgalom újraedését jelezte a tiszai vármegyékben. Az irat, melyet postán kézbesítettek, Tokajban s a keleti megyékben nagy ijedtséget váltott ki, „A szabolcs vármegyei parasztek gyűlésének jegyzőkönyve” címet viselte és hadba szólította a parasztokat a megyék ellen. „Mer látjuk, hogy felséges II. József császár jó rendeletei felforgattatnak — olvassuk a röpiratban — és ismét feláll a vármegye huzavonája, amelyet ha jól meggondolunk, súlyosabb a királyi, a földesúri és más minden adónál.” József „meg-megkönnyebbitette” a parasztokat a vármegye „mód nélkül” való terhelésétől, „de mostan immár azok (értsd: József rendelkezései) ismét mind elmúlnak”. Azt javasolta, hogy a népesebb helységek képviselői parasztyűlésekre jöjjenek, ahol a sérelmeket és teendőket megbeszélnek. A cél, hogy a megye hatáskörét minél kisebbre szorítsák, „mennél kevesebb szükségünk lenne a vármegyék-re”. Az igazságszolgáltatást elláthatja a Kerületi Tábla, a megyei bírásokodásra nincs szükség. A továbbiakban a megyei tisztviselők munkájának és a megyei pénzügyeknek paraszti ellenőrzését kívánták, majd felvetették: írni kellene az uralkodónak, hogy engedélyezze a paraszti gyűléseket és addig is mindenben tartsa érvényben József császár rendelkezéseit.

A röpirat nyomán kelt vizsgálat Zaránd megyétől egész Borsodig kimutatta a jobbágyok körében észlelhető nyugtalanságot, — a röpirat szerzője azonban nem került elő. Első olvasásra feltűnhet azonban, hogy parasztember nem írhatta. Szerzője nemcsak a statisztikában, a magyar jogban és kormányzati rendszerben is jól tájékozott ember, de ismeri a francia felvilágosodás eszméit és a forradalom vívmányait is. Már pedig a magyar parasztság látóköre nem terjedt ennyire. Gyanúnkat még növeli, hogy amikor a Helytartótanács, majd a Magyar Kancellária az ügy szigorú kivizsgálását javasolta, Lipót király nem járult ehhez hozzá, mondván, hogy csak zavarokat idézne elő. Bár adatszerűen kimutatni nem tudjuk, nem lehetetlen, hogy a röpirat megfogalmazásában és terjesztésében már benne volt az uralkodó keze. Arra ugyanis adataink vannak, hogy 1790 koratavaszán egy tiszavidéki paraszti küldöttség járt titokban Bécsben az uralkodónál.

Az igazi ijedtséget egy hónappal az említett irat után „A parasztek dekrétuma” című röpirat váltotta ki. A „dekrétum” már országosan kívánta mozgósítani az elnyomottakat, „hogy a szegény, sok kínt látott, megnyomorult állapotján kesergő parasztság, tudván mihez tartsa magát, egy kesergő szívvel légyen az országban”. A röpirat a parasztek nevében kinyilvánította, hogy József rendelkezéseiből „csak egy hajszálnyit is eltörölni nem engedünk, mert mind szentek, igazságosak és hasznosak valának, mint ha az Isten mondotta volna azokat néki”, — s harci riadót fújt a parasztságnak: „Az urak igavonó barmaikká akarnak tenni ... Rajta hát, egész parasztság, könyörülj magadon, emeld fel botodat, vasvilládat, baltádat, a kegyetlen, ingyenélő, húzó-vonó, országpusztító, királyt lopó urak ellen.” Félelemre nincs ok: a király nem bántja a parasztokat, a katonaság pedig a jobbágyság fiaiból toborzódott. Terjeszék tehát a „dekrétumot”, legyen mindenki készen, hogy „mihelyt legkisebb csatája esik vagy hallatszik valahon, az egész országba, minden helységbe, minden paraszt, aki csak talpára állhat, egyszerre kiálljon fegyveresen”.

A „Dekrétum” Zemplénben bukkant fel először, majd hamarosan Abaújban, Borsodban és Szabolcsban is. Alig néhány hét alatt befutotta az egész keleti országrészt, júniusban már Szepesben, Borsodban és Zarándban kerültek elő példányai s ugyanakkor bejutott Erdélybe is. A Marosvásárhely melletti Maroskeresztúron a román pap olvasta fel a nép előtt. Nyár végére pedig „beharapódzott” a Dunántúlra is.

A röpiratnak — amely élesen antifeudális, de ugyanakkor félreérthetetlenül leszögezi, hogy az uralkodó oldalán áll, éppen ez ébresztheti a gyanút, hogy formába öntésében Lipót király keze is benne volt — rémítő visszhangja volt. A megyék megszigorították a cenzúrát, nyomozásokat rendeltek el, és sorozatos feliratokban kérték, sürgették az erélyes központi intézkedést. Az uralkodó viszont inkább ellene volt minden erélyességnek, úgy rendelkezett, hogy a nyomozást óvatosan végezzék, csak bizonyítékok esetében fogjanak el bárkit is. Hogy ne ingereljék a parasztokat, ne tartsanak nyilvános megyei gyűléseket, — s ami a legfontosabb: minden olyan rendelkezést, amelyet az adózó nép terheinek megkönnyítésére II. József hozott, változatlanul tartsanak fenn. „A nemesség mérsékelje magát, a néptől ne kívánjon olyat, ami nem jár.”

Ekkorról már adataink vannak rá, hogy Lipót király személyesen foglalkozott a magyarországi parasztkérdéssel. Ahogy fia, Ferenc (akit mint trónörököszt a fontosabb ügyekbe bevont) évek múlva, már mint császár, egy alkalommal elmondotta: célja „a parasztság felheccelése” volt. Megint Hoffmann professzor kapta a megbízást, hogy egy újabb röpiratban készítse elő a polgári és most már a paraszti akciót. Az újabb röpirat a *Babel* folytatása, a *Ninive* volt. „A nemesség által elnyomott parasztság számára csak egy lehetőség marad — olvassuk ebben —, a törvényes király védelme.” A parasztság az uralkodóhoz fog folyamodni, hogy a következő országgyűlésen saját követői révén adhassa elő jogos sérelmeit. Nem kétséges, hogy a király teljesíteni fogja ezt a szerény kérést.” Maga az akció, melynek részleteit nem ismerjük, elő volt készítve nyár végére, a keresztülvitel a már korábban említett Szalkay Antal kezében volt. De Lipót egyelőre várt, az országgyűléssel való tárgyalásoktól tette függővé, hogy megtegye-e ezt az utolsó lépést. Az is lehet, hogy Izdenczy államtanácsosnak — aki szintén tudott az ügyről — volt igaza, amikor később úgy vélte, hogy az uralkodó végül is visszaretent a végső eszköztől. Mivel a nemesi mozgalom, mint áradás után a folyó, visszatért megszokott medrébe, s legalábbis látszatra, engedelmes eszközévé vált az uralkodónak, a parasztság, „a láncre kötött kutya” szabadon eresztésére szükség sem volt.

JEGYZETEK

A korszak 1958 előtt megjelent általános forrásait és történelmi irodalmát ld. *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába (II—III. k. Bp., 1954—1958) megfelelő fejezeteiben.

1. A köznemesi szervezkedés kibontakozása és céljai

A Habsburg Birodalom II. József halálakor

Jóllehet Szekfű Gyula egy könyvismertetésében már 1912-ben figyelmeztetett rá (Századok, 1912. 301—302), történelmi irodalmunk mindeddig nem figyelt fel arra, hogy 1790-ben a Habsburg-Monarchia nemességének egésze megmozdult; a magyar nemesi mozgalom értékelésében adódtak különbségek (ld. *Kosáry*: Bevezetés II. 343. s köv. l.), de a különböző szerzők valamilyen egyedülálló nemzeti megmozdulásnak tekintették, melyhez legfőkébb a távoli belga mozga-

lom hasonlítható. — A Bécsben 1789-ben kiszögeezett plakátra: *P. v. Mitrofanov*: Joseph II. Wien, 1910. I. 222. Zinzendorf naplóföljegyzését és Lacy tábornagy kijelentését közli: *É. Benedikt*: Kaiser Joseph II. Wien, 1936. 359—360. A csehországi nemesi mozgolódásra, a két Ausztria eseményeire: *Mitrofanov*: i. m. II. 568—569 és 642. A cseh nyelvi próbálkozásokra: *R. Plaschka*: Von Palacký bis Pekař, Graz, 1955. 38. s. köv. I. és *F. Zwitter*: Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg. Beograd, 1960. 30. s. köv. I. Az olasz tartományok követelésére: *A. Wandruszka*: Österreich und Italien im 18. Jahrhundert. Wien, 1963. 93. A stájer elgondolások részletesen ismerteti *E. Führer*: Jakobiner in der Steiermark. Wien, 1965. c. doktori értekezésének bevezetése. A galíciai lengyel rendek követeléseit összefoglalja: Magna Charta von Galizien, oder Untersuchung der Beschwerden des Galizischen Adels Polnischer Nation über die österreichische Regierung. 1790. Kiadva: Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der österreichischen Monarchie. I. Göttingen. 1795.

A magyar köznemesi mozgalom

A korona útjára a határtól Budáig: Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Keresztesi József naplója. Pest, 1968. 196. s. köv. I. A korona jeggyűrű a király és a nemzet közt: *Kazinczy Ferenc*: Pályám emlékezete. Bp., év nélkül. 164. A kurucos viselet és hagyományok feléledésére közölt idézetek ugyancsak ebből a két műből. Rákóczi tánca: *Haraszti E.*: II. Rákóczi Ferenc a zenében. Rákóczi Emlékkönyv. Bp., 1935. II. 181. Boronkay Zsigmond Rákóczi Manifestumát másoltatja: József nádor iratai. Kiadta: és magyarázatokkal kísérte Domanovszky Sándor. I. Bp., 1925. 155. Nagyváradi diadalkapu: Keresztesi naplója, i. m. 212; a bihari megyegyűlés: uo. 214. Nyitra megye körlevele a nevelés ügyében: *Marczali H.*: Az 1790—91-i országyűlés. Bp., 1907. I. 22. Gömör megye felterjesztése a parasztságról: *Marczali*: Magyarország története II. József korában. Bp., 1888. III. 568. A költemények: „Örülj magyar”, írója Darvas Ferenc, megjelent: Orpheus, 1790. II/1. sz.; a többi: *Benda K.*: Ismeretlen politikai költemény 1790-ből, Irodalomtörténet, 1951. 101. s. köv. I. Az 1789-es jelentés a készülő magyarországi forradalomról: *Marczali*: II. József. III. 542.

A nemesi felvilágosodás reformelképzelései

Az egyes idézett művekre ld. *Kosáry D.*: i. m. és *Ballagi G.*: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp., 1883. A nemesi reformizmusra általában: *H. Balázs É.*: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus. Bp. 1967. 133. s. köv. I. *Uő.*: Zur Frage des ungarischen Nationalismus in der Habsburgermonarchie. Österreich in Geschichte und Literatur. 1971. 134. s. köv. I.

Ballagi Géza (i. m. 330) még úgy vélte, hogy Batthyány Alajosnál „a demokráciának következetesebb, lelkesebb és tanultabb szószólója nem volt”. Munkáinak tüzetes elemzését adja *Csaba Jenő*: Gr. B. A. „Ad amicum aurem” című munkája. Bp. 1917. — A szabadkőművességre: *H. Balázs É.*: L'ère de Lumière et du Joséphisme en Hongrie. Les Lumières en Hongrie... Actes du colloque de Mátrafüred. Bp. 1970. 36. s. köv. I. és *Benda K.*: A jozefinizmus és jakobinuság kérdései a Habsburg-Monarchiában. Történelmi Szemle, 1965. 401—402 (további irodalommal). — Kazinczy levele Arankához, 1790. március 25.: Kazinczy Ferenc levelezése (közvettes Váczy János). II. Bp., 1891. 51. — Fekete János tábornok javaslata: *Marczali*: 1790/91. I. 306; Vay József véleménye: uo. 306—308.

A köznemesség nemzeti programja

A köznemesi mozgalom máig legrészletesebb rajza: *Mályusz E.* Bevezetése a Sándor Lipót főherceg, nádor iratai. Bp. 1926. kötetben 7. s. köv. I. A Balogh Péter-féle terv: *Marczali*: 1790/91. I. 89. s. köv. I. — A mélykúti földesúr nyilatkozata: *Benda K.*: A magyar jakobinus-mozgalom története. Bp., 1957. 7. — Az egyes megyei utasítások: Collectio representationum et protocollum incl. Statuum et Ordinum regni Hungariae occasione altissimi decreti de die 28. Januarii 1790. ... submissorum. Pest—Buda—Kassa, 1790. — A nemesi bandériumok esküje: *Marczali*: i. m. I. 163—164.

2. II. Lipót és magyarországi politikája

Az új uralkodó és a magyar nemesi mozgalom

A II. Lipót személyéről és politikájáról általunk rajzolt kép merőben különbözik a magyar marxista történetrás korábbi rajzától, és eltér attól is, amit magunk adtunk. A magyar jakobinus-mozgalom történetében (i. m. 33. s. köv. I.). Elsősorban *A. Wandruszka* monumentális művére támaszkodtunk: Leopold II., Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser. I—II. Wien—München 1963—65. Ld. még *uő.*: Die Per-

sönlichkeit Kaiser Leopolds II. Historische Zeitschrift, 1961. 192. k. 295. s köv. I.; *E. Wangermann*: From Joseph II. to the Jacobin Trials (Oxford Historical Series), London. 1951. A Monarchia külső és belső helyzetére 1790-ben: *Gy. Miskolczy*: Ungarn in der Habsburger Monarchie. Wien—München, 1959. (Wiener Historische Studien, V.) 37. s köv. I.

Udvarbarát demokraták, magyar-ellenes aulikusok

Az egyes röpiratokra ld. *Kosáry*: i. m. és *Ballagi*: i. m. — Johannes Molnárra és Kohlmyer-ra, Protulepeczre: *Benda K.*: A magyar jakobinus mozgalom. 19—20. Belső: *Decsi József*: Belső György Alajos. Bp., 1932; *Martinovics* oratóija: A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rendezte: *Benda K.* I. Bp. 1957. 100. s köv. I. — II. Lipót titkos politikájára *D. Silagi*: Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II. München, 1961. (Südosteuropäische Arbeiten 57.) és *uő.*: Jakobiner in der Habsburger-Monarchie. Ein Beitrag zur Geschichte des aufgeklärten Absolutismus in Österreich. Wien—München, 1962. (Wiener Historische Studien VI.) főleg 86. s köv. I.

A felülről szervezett polgári és paraszti megmozdítások

Silagi D. munkái, *Benda K.*: A jozefinizmus és jakobinusság, 404. s köv. I. mellett ld. *Mályusz E.* alapvető tanulmányát: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve I. 1931. 225. s köv. I. — Az 1790-es paraszti megmozdításokra: *Rácz L.*: Parasztkendítő röpiratok a Felső-Tisza vidékén 1790-ben. Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Szabó I. Bp., 1960. 209. s köv. I.; *Izdenczy* nyilatkozatára, a „láncra vert kutya” kifejezésre: *Eckhart F.*: A bécsi udvar jobbagypolitikája 1761—1790-ig. Századok, 1956. 123—124.